

היברו יוניון קולג'

ירושלים 2019

תזה רבנית

הדור ה)לא(אבוד

**מרכיבי הזהות היהודית אשר נשתמרו למרות שלילתם על ידי
שלטונות ומאורעות ההיסטוריים: מבט משווה על יהודי ברית
המועצות במאה העשרים ויהודי ספרד במאה החמש עשרה
ולאחריה**

מנחה אקדמי ורוחני: הרב פרופ' יהוידע עמיר

מגישה: אולה ויינשטיין

ת.ז. 321510026

תוכן העניינים:

הקדמה	עמ' 3
פרק ראשון: חיי משפחה יהודית בברית המועצות ולאחריה. חמישה דורות. סיפור אישי, על אחריותי הבלעדית	עמ' 4
פרק שני: יהודי ספרד ויהודי רוסיה: הרקע והסיבות לנתק מהמסורת היהודית ולחזרה אל חיקה; קווי דמיון והבדלים	עמ' 41
הרהורי סיכום	עמ' 60
הרשימה הביבליוגרפית	עמ' 65

הקדמה

לעבודה זו שלפניכן/ם שתי מטרות. האחת, להציג את המרכיבים של הזהות היהודית בקרב יהודי ברית המועצות לשעבר, אשר כוללים המעבר ההדרגתי שבין קיום המצוות, חיי הקהילה היהודית, יידיש כשפת אם, ידע בליטורגיה היהודית, כשרות, מעגל החיים היהודי, ציון החגים ועוד. זאת, אל מול הנתק מהמסורת (במובנים רבים) בעקבות המהפכה הסובייטית והמשטר הקומוניסטי הטוטליטרי והאנטישמי, אשר אסר על קיומם של מוסדות חינוך ותרבות יהודיים ועל החיי הדת במדינה באופן גורף. אבקש לבחון אלו מרכיבי הזהות היהודית ואלה של הפרקטיקה היהודית נשארו בקרב היהודים למרות הכול, מהם הבדלים בין היהודים לבין האוכלוסייה הסובבת, כיצד הגדירו עצמם ועוד. זה עניינו של הפרק הראשון, המבוסס על קורות חייה של משפחתי. הסיפור האישי ישמש פריזמה לעמידה על "העצבים החשופים" של קיום יהודי אפשרי בבריה"מ וברוסיה הפוסט-סובייטית. הוא אינו מתיימר "לייצג" את מגוון האפשרויות ואת מגוון הדרכים שבהן הלכו יהודים, אלא להיות מעין "מחקר איכותני", שבו הדין וחשבון האישי, המבוסס ברובו על זיכרונותיי ובחלקו על המידע המשלים של בני משפחה אחרים, מציב אופציה משמעותית וממשית. היו גם אחרות.

הפרק מתחיל מדור הסבתות וסבים רבים שלי, אשר נולדו בראשית המאה העשרים לפני המהפכה, הוא ממשיך אל דור הסבתות והסבים שלי אשר נולדו לאחר המהפכה למציאות סובייטית שלפני מלחמת העולם השנייה, עובר דרך הדור של הוריי, אשר נולדו בברית המועצות לאחר תקופתו של סטלין, ממשיך אל הדורות שלי ושל אחי, אשר שנינו נולדנו לקראת סוף עידן הקומוניזם ומגיע לדור ילדיי אשר נולדו בארץ בתחילת המאה העשרים ואחת, וילדיו של אחי, אשר נולדו ברוסיה באותה התקופה. חמישה דורות של משפחה יהודית אחת. אחת מיני רבות. פרק זה כולל את סיפורי האישי ומתמקד בגילוי המוצא היהודי שלי והתפתחותן של זהותי היהודית והתיאולוגיה האישית לאורך השנים.

מטרתה האחרת של העבודה היא הצבת ניסיון חיים זה בפרספקטיבה רחבה יותר, המעוגנת בניסיון ההיסטורי היהודי. אני מבקשת לבחון האם קיים דמיון, או שמא רק הבדלים מובנים-מאליהם, בין שני אירועי יסוד בתולדות עם ישראל: זה של יהודי ספרד (ופורטוגל) ערב הגירוש והמרות הדת, חייהם כאנוסים תחת איום חיים מתמיד וממשי, ושיבת חלק מהם אל הזרם המרכזי של היהדות במהלך המאות השש עשרה והשבע עשרה; וזה של יהודי ברית המועצות, אשר לאחר התפרקותה הגיעו לישראל ופגשו ביהדות "נורמטיבית", חיה, קיימת וממשיכה מבלי לעצור. כיצד התרחשו מפגשים אלה? כיצד יהודים משתי הקבוצות הללו והאופן שבו ביטאו את יהדותם נתפשו על ידי "היהדות הרווחת" וכיצד הם הגדירו עצמם אל מולה.

פרק ראשון

חיי משפחה יהודית בברית המועצות ולאחריה. חמישה דורות.

סיפור אישי, על אחריותי הבלעדית.

נולדתי בעיר איבנובו (Иваново) שבמרכז רוסיה הסובייטית בשנת 1980 והייתי הבת הבכורה להורים צעירים מאוד, אירינה ומיכאל ויינשטיין, שהיו אז בקושי בני עשרים והיו סטודנטים להנדסה באוניברסיטה. גרנו יחד עם סבא וסבתא מצד אמא עד שהייתי בת שלוש. אז הכול עדיין היה נראה לגמרי רגיל, גם משפחתי וגם אני.

בגיל שלוש התחלתי ללכת לגן ילדים רגיל, סובייטי.

לאט לאט, אחרי תקופת ההסתגלות, התחלתי להבין ששמות המשפחה של חבריי לגן היו שונים מזה שלי, בהרבה. יכולתי בקלות רבה להבין את פרושם של שמות המשפחה של חבריי, אך לא את שלי – ויינשטיין. מה זה ויינשטיין? התחלתי להיזכר בשאר שמות המשפחה במשפחה המורחבת שלי- גלפנד, ליברמן, קצנלבוגן, גלר, אייזרסון, פוונזר – מה כל זה אומר? והשמות הפרטיים: סימה, משה, אייזק, הדסה, אסתר, ברוך, שכנא, רחל, מרים, יעקב, אהרן, זליג, ראובן – מה כל זה אומר עלינו? אנחנו שונים מאחרים; אבל במה, וכיצד?

הרגשתי מאוד שונה, בגיל כל כך מוקדם טרם הצלחתי להבין אם זה פרי הדמיון שלי או שבאמת משהו בי ובמשפחתי שונה. כשהייתי מספרת בגן על אירועים משפחתיים עם שמות הקרובים שלי ראיתי תגובות מעניינות מצד הגננות, שלעיתים היו שואלות: "איך אמרת שקוראים לדוד שלך?" ומה שם המשפחה שלהם?". השונות הייתה גם מסקרנת וגם מדאיגה, כי חשבתי שאולי זה לא בסדר שאנחנו שונים. לקראת סוף הגן הבנת השונות שלי העמיקה עוד יותר. הגננות והצוות היו שרים לנו שירים רוסיים עממיים, בשיעורי מלאכת יד היו מלמדים אותנו לצייר לפי סגנון עממי רוסי ובהצגות להורים או חגיגות בגן היינו אמורים לרקוד ריקודי עם רוסיים. מאז שאני זוכרת את עצמי לא הרגשתי קשורה לכל ההיבטים הללו של העממיות הרוסית ולא היו בי תחושות גאווה או קירבה למסורות אלה. החשיפה אליהן לא יצרה בי תחושה של התחברות לעבר הרומנטי הקולקטיבי, שפקדה את כל חברי לגן ואת כל הגננות. בחגיגות בגן תמיד העדפתי לרקוד ריקודים של עמים אחרים (היו עמים רבים בברית המועצות לשעבר); לרוב של רפובליקות דרומיות יותר – אוזבקים, ארמנים, גרוזינים, אזריים וכד'. במקום שירים עממיים הייתי בוחרת לדקלם שירים קלאסיים. סממני התרבות הרוסית העממית לא התקיימו אצלנו בבית (לא בתור אמנות רוסית עממית, לא כמוזיקה עממית רוסית), אלא אמנות קלאסית, מוזיקה קלאסית (אם כי

האופרות שסבתא שלי הייתה משמיעה ברדיו לא היו הכי ידידותיות לאוזן של ילדה קטנה), ספרות מתורגמת זרה וספרות רוסית קלאסית, וזו של תור הכסף) סוף המאה התשע עשרה עד סוף השליש הראשון של המאה העשרים) של הספרות הרוסית.

היו ביטויים נוספים לשוני בינינו לבין השכנים הרוסיים. את רובם לא הצלחתי להמשיג לעצמי בגיל המוקדם ההוא.

זכיתי להכיר את סבא רבא מצד אבא ושתי סבתות רבות שהיו עדיין בחיים. תמיד כשבאנו לבקר אותם, משהו היה מוזר או שונה. סבתא רבא דיברה עם סבא רבא בשפה שלא הבנתי, וזה קרה רק כשהם לא ראו אותי בסביבה. כאשר ראו אותי היו עוברים לרוסית, אבל רוסית כזאת שרק הם חשבו שהיא הייתה רוסית, עם מבטא כבד וטעויות שלימים הפכו לאוצר בלום ומקור לצחוק הבריא במשפחה ועם חברים קרובים.

בגיל ארבע לערך אזרתי אומץ ושאלתי את אימא באיזו שפה סבתא וסבא רבא שלי מדברים. אימא – ככל הנראה מההלם של ההתמודדות שציפתה לה מאז שנולדתי, אך לא חשבה שהיא תגיע מהר כל כך ומתוך הניסיון הנואש להגן עליי מפני האינפורמציה שעלולה הייתה להזיק לי – אמרה: "הם הגיעו לכאן מבלרוס, אז ככל הנראה הם מדברים את השפה הבלארוסית". לקח לי פחות משנה להבין שבלארוסית נשמעת כמעט כמו רוסית, והשפה שאני שומעת מסבא רבא וסבתא רבא שלי רחוקה מאוד ממנה ונשמעת אחרת לחלוטין.

אזרתי אומץ פעם נוספת כשהייתי בת חמש או קצת פחות. בוקר אחד כששתינו, אימא שלי ואני, ישבנו לארוחת בוקר, שאלתי אותה שוב, יותר נכון אמרתי לה שאני יודעת ששם המשפחה שלנו שונה מאוד משאר השמות אותן אני שומעת מסביבי וסבא וסבתא רבא לא מדברים בלארוסית אלא שפה אחרת לגמרי; ושאני מאוד רוצה להבין מה כל זה אומר עלינו.

הפעם לאימא לא הייתה שום אפשרות אחרת והיא ענתה: "אנחנו יהודים".

אני זוכרת מחד גיסא את התחושה של אושר שסוף סוף יש תשובה לכל השאלות שהטרידו את מנוחתי במשך כל כך הרבה זמן, ומאידך גיסא זכור לי גם הבלבול. בכל זאת אני לא מבינה מה זה אומר שאנחנו יהודים. ביקשתי מאימא להרחיב ולומר מה זה אומר, והאם זה כולל את כל בנות ובני המשפחה. אימא אמרה שאכן כולם אצלנו ללא יוצא מן הכלל הם יהודים, ובאשר למשמעות הדבר היא אמרה רק שמדובר בעם שיש לו היסטוריה מאוד ארוכה ומעניינת, ושאנחנו לא הולכים לכנסיה) אבל באותה התקופה גם הנוצרים לא בדיוק היו מגיעים לשם, לפחות לא באופן רשמי). היא אמרה שכשאגדל אבין.

שאלתי את אימא מה הפרוש של שם המשפחה שלנו, ויינשטיין. היא הסבירה שבתרגום מיידיש וגם מגרמנית אלה שתי מילים "יין" ו"אבן" (ישנם כמה פירושים לכך: אחד מהם הוא שמדובר באבן עשויה מחומר מיוחד, שהיו מניחים אותה בתוך כוס יין. אם הייתה מחליפה צבע, היין היה מורעל). שאלתי על פירושי שמות המשפחה שישנם במשפחה המורחבת שלנו והיא סיפרה לי גם עליהם. זה היה מרתק. פתאום הדברים שהיו לא מובנים עבורי התחילו לקבל משמעות.

מאז השיחה ההיא אני ממשיכה לגדול, ללמוד ולהבין. מאז אכלתי לא פעם את הגפילטע פיש של סבתי מצד אבא, סימה, (תמיד סביב ימי הולדת שלי ושל אחי, בחודש ספטמבר, לא הרחק ממה שהיום אני יודעת כראש השנה), ושמעתי אותה אומרת על כל מני אנשים ש"הוא/היא משלנו". בתרגום חופשי שלי זה היה אומר, שזה בן אדם ראוי, משכיל, הגון, וכמובן – יהודי. הקשבתי לידיש של סבא רבא אייזק וסבתא רבתא הודה (הדסה), אבל זה לא תמיד הצליח לי, כי כשראו אותי בסביבה הם היו עוברים לרוסית. אצל סבתא רבתא ברטה, מצד אימא, אכלתי עוגה מיוחדת וטעימה כאחת שהייתה נקראת "לייקה" (מאכל מסורתי לשבירת צום יום הכיפורים, כפי שאני יודעת היום). גם היא הייתה מוגשת "לכבוד אירוע מיוחד", למרות שאף אחד לא צם, והרוב בכלל לא ידעו שצריך לצום. מסבתא רבתא ברטה שמעתי סיפורים על סבא רבא יוסף, שכבר לא היה אתנו, ותמיד הדהים אותי שקראו לו יוסף בן כשריאל ליברמן (ברוסית משתמשים גם בשם האב). מאוד אהבתי את הצליל וגם השם שלו הדגיש עוד יותר את השוני ביננו לבין האוכלוסייה הסובבת.

עניין אותי לדעת למה בעצם קראו לי אולה (השם המלא שלי הוא אולגה, אבל ברוסיה מתחילים להשתמש בשמות מלאים רק כשפונים לאנשים בוגרים יותר. אלי תמיד פנו בשם אולה, בבית, בבית הספר וכן באוניברסיטה ומיד לאחר מכן כבר עליתי ארצה, כך שתמיד הייתי ונשארת אולה). לפי אחת הגרסאות הרשמיות קראו לי אולה מכיוון שלכמה סבתות רבתות שלי (וכן כמה בנות משפחה נוספות) קראו אסתר גולדה (או וריאציות אחרות של שמות אלה), וכמובן ברוסיה גולדה הפכה לאולגה מסיבות של הדמיון הפונטי, וכן בגלל האנטישמיות. כשעליתי לארץ, החלטתי שהשם העברי שלי יהיה אסתר, חלקו השני של השם המקורי, אבל לא השתמשתי בזה כמעט עד כה.

גם כל הקשור לאוכל במשפחתי היה מעניין ושונה מהסביבה. לא אכלנו סוגי בשר מסוימים בבית, כגון בשר חזיר ושרימפס. הסיבה שניתנה לי, שתמיד הייתה מספקת עבורי כילדה, הייתה ש"זה פשוט לא טעים" ולכן אנחנו אפילו לא מכניסים את הדברים הללו הביתה. רק כאשר כבר הייתי תלמידת בית ספר נאמר לי, ש"יהודים לא אוכלים בשר חזיר ושרימפס". את הבשר במשפחה שלנו היה מכין סבא שלי מצד אימא, בוריס (ברוך), מכיוון ש"רק הוא ידע איך מכינים בשר".

וכשהייתי שואלת למה לבשר יש כלים מיוחדים ואסור לגעת איתם בדברי חלב, היו עונים לי שזה מהסיבה הכול כך פשוטה והחשובה כאחת: החיידקים! בבשר יש הרבה מאוד חיידקים ולכן אנחנו מפרידים אפילו את הכלים הבשריים מאלו החלביים. כל הזמן חשבתי על זה שאנחנו, למרות כל החיידקים הללו ומסיבה שאינה ברורה, ממשיכים לאכול בשר. לא מצאתי הסבר הגיוני אחד לכך, עד שבפעם הראשונה הגעתי לישראל בגיל תשע עשרה וביקרתי אצל הדודים הדתיים שלי. גם הם, באופן מפתיע או שלא, הפרידו בין בשר לחלב, גם בהכנה וגם באכילה ...

דבר נוסף שהיה מאוד שונה אצלנו במשפחה, לעומת הנהוג בנוף הרוסי והסובייטי, היה היחס לילדים. בכל המשפחה המורחבת שלי יכולתי לזהות את האופן הדומה בו גידלו ילדים. כולנו גדלנו במין חממה שהגנה עלינו באופן מוחלט, לטובה וגם שלא כל כך לטובה. לא יכולתי להישאר לשחק לבד בגינה שליד הבית כמעט אף פעם, וגם כשהדבר הפך למותר, כמעט תמיד הייתי מגלה שסבא או סבתא או אימא עמדו "במקרה" ליד החלון. הייתי צריכה (כמו כל שאר הילדים במשפחה המורחבת, וכך גם אצל החברים היהודיים שלי) לעבור תחקיר רציני לפני שהייתי יכולה לבקר אצל החברים שלי. גם אז, כמעט תמיד היה תירוץ למה בכל זאת כדאי שהם יבואו אלינו ולא אני אליהם. דאגו לנו מאוד סביב ההיגיינה, שלא ניפגש עם חברים שהם ספק-מצוננים, שלא נלך לבית הספר כמה ימים נוספים אחרי שהבראנו ממש. אם לי או לאחי (וכך כל בני המשפחה אחרים כשהיו קטנים) היה חום, ישבו ליד המיטות שלנו כל הלילה. לפני כמה שנים בשיחה סביב שולחן חג עם המשפחה המורחבת שלי כאן בישראל, שמעתי שאשתו של דוד רחוק אחד שלי התגרשה ממנו עקב סיבה אחת: כל פעם שהוא היה חולה, אמו (בת דודה של סבי) הייתה מגיעה אליהם לכמה ימים והייתה יושבת ליד מיטתו (מיטתם?), מודדת לו חום ומניחה קומפרסים קרים כלילה. זאת, כשכבר היה בן ארבעים ואבא לבת. אני בטוחה שהיו סיבות נוספות לגירושיהם, אך לדברי גרושתו, זו הייתה הסיבה העיקרית.

גדלנו בחממה כזו, בעוד החברים הלא יהודיים שלי הסתובבו מגיל קטן היכן שרק רצו, הלכו לחברים, וכשהיו חולים הגיעו לבית הספר. לא אחת ההורים שלהם דיברו אליהם לא יפה, בשעת הכעס וגם באופן כללי. הם שלחו אותם בלי ליווי למחנות הקיץ של המפלגה הקומוניסטית מאז שהיו בני תשע, אולי אפילו מוקדם יותר.

את ההבדל בין גישות החינוך והיחס לילדים בין שני עמים אלה התחלתי להבין יותר לעומק בשנים בהן הייתי מאוד קשורה לפעילות הנוער והסטודנטים של הסוכנות היהודית ברוסיה. שם למדתי לראשונה בהרחבה על היותנו עם נרדף ומיעוט. עד אז הרבה מאוד דברים מסוג זה היו רק מורגשים, לא מדוברים; אפילו בבית, כי כל הנושאים הקשורים ליהדות עדיין היו אסורים.

גם עניין הלימודים וההשכלה הבדיל אותנו מאוד מהסובבים. מגיל קטן שלחו אותי למורה פרטית ללמוד לנגן בפסנתר. המשפחה שלי הייתה במשבר עמוק כאשר בגיל תשע החלטתי להפסיק לימודים אלה ולהתחיל ללמוד ריקודים סלונים. המשבר נבע משתיים: עצם העובדה שלא אדע לנגן בפסנתר (ואיך בכלל אפשר לחיות מבלי לנגן בפסנתר), ומשום שבריקודים סלונים הייתה וולגריות מסוימת שאינה הולמת ילדה מבית הנחשב לטוב. עם הריקודים הסלונים הצליח לי הרבה יותר. מאוד אהבתי ללמוד לרקוד, להתאמן. נהניתי מאוד מהתחרויות, מההופעות, ובמהלך הזמן המשפחה שלי התחברה אל העיסוק הזה שלי יותר ויותר.

במשפחה שלי היה כלל ברזל: מתחתנים רק עם יהודים. החיים בפרובינציה הרוסית סיכנו מאוד את הכלל הזה בשל מיעוט היהודים. לקראת גיל שנים עשרה, אחות של סבתי מצד אימא, דודה אלה, אמרה לי שהגיע העת להכיר לי בחור יהודי נחמד. היא הייתה אישה מאוד כריזמטית ושמחה, והיו לה ולמשפחתה הרבה מאוד חברים, כך שהכירה בערך את כל היהודים בעיר שלנו. במקרה, אמרה, היא מכירה אחד כזה, בן של חברים קרובים שלה. הייתי בהלם מוחלט. לא חשבתי שדודה אלה, ובכלל מישו מבני המשפחה, היו אמורים להיות מעורבים בתהליכים אלה. ובכלל, כבר היו לי חברים משלי. והנה, היא הכירה לי את יפים צימרמן; לדבריה הוא היה יפה תואר, "משלנו", "בחור חכם שבטוח יהיה מתמטיקאי מצליח או מהנדס", והוא "כל כך דומה לאבא שלך". הדבר האחרון היה נשמע נורא אף יותר. שתי המשפחות היו בציפייה מעורבת בדריכות. יפים אכן התברר כבחור מאוד נחמד, אך לא רציתי להשתתף במימוש הרעיון של דודה אלה. עצרתי את הסיפור די מהר. לפני מספר שנים גם הוא ומשפחתו עלו ארצה ואנחנו נפגשים מפעם לפעם דרך קרובי משפחה שלי. הסיפור על השידוך של דודה אלה מעלה חיוך אצל שנינו עד היום.

היחס למפלגה הקומוניסטית במשפחתנו היה שנוי במחלוקת וגרם לקרע כואב. סבא שלי מצד אימא, בוריס (ברוך), נולד בשנת 1931 במרכז רוסיה, בתקופת שלטונו של סטלין. הוא גדל כבן יחיד להוריו אסתר (שטרנא) ויעקב שהיו יהודים דתיים (דתיים בסתר) ודיברו יידיש (גם זה, רק בדלתיים סגורות). סבתא רבתי שטרנא הייתה בין הנשים הראשונות (והיהודייה הראשונה) שהתקבלו ללימודי הרפואה באוניברסיטה באזורנו אחרי המהפכה הסובייטית. סבי היה אומר לי תמיד שאני אהיה הדור הרביעי במשפחתנו (מהצד שלו) (שאלמד לימודים אקדמיים) אם כי לא תיאר לעצמו באיזה תחום).

הוריו של סבי היו חרדים מאוד לשלומם ולחיי, ולכן לא הביאו ילדים נוספים לעולם. כך גם כמעט כל בני המשפחה האחרים באותו הדור היו הילדים היחידים במשפחותיהם; זאת לעומת הדור של הוריהם שבאו ממשפחות של עשרה עד שנים עשר ילדים בממוצע. כשסבא בוריס גדל

זו הייתה התקופה הנוראה ביותר בהיסטוריה הסובייטית. האנטישמיות גברה ואנשים משכילים, יהודים ברובם, היו פשוט נעלמים בין לילה. כמה מבני המשפחה שלהם הועלמו על ידי השלטון וחלקם (שנשארו בבלארוס) נרצחו בשואה. סבא היה מספר לי שכשהוא היה סטודנט, היה נתקף חרדה כל יום בדרך חזרה הביתה מהאוניברסיטה מפחד שלא ימצא את הוריו בבית. לשמחתו ולשמחתנו הם נשארו בריאים ושלמים והספיקו להיות סבא וסבתא של אמי, והיו חלק חשוב מחייה עד גיל ההתבגרות שלה. החיים תחת חרדה מתמדת המבוססת על היותם יהודים בזמן הלא-נכון ובמקום הלא-נכון, לא הייתה יכולה לחלוף ללא פגע. סבא שלי הפך עם השנים לקומוניסט נלהב שהאמין בטוב שהמהפכה הסובייטית הביאה לאזרחים. הוא לא אהב לדבר על יהדותו, ניסה שלא לצחוק מהבדיחות ביידיש) כדי להסתיר את העובדה שהוא מבין אותן (ולא התעניין בציונות ובבניית המדינה היהודית. הוא נעשה פרופסור באוניברסיטה למרות היותו יהודי, והיה מושקע כל כולו בעבודות המחקר שלו בתחומי ההנדסה, ובעבודה עם הסטודנטים. הוא תמך מאוד ברעיונות הקומוניזם.

מאז שהייתי נערה מתבגרת, אולי אפילו לפני כן, לא יכולתי להבין איך אדם משכיל ואינטליגנטי כל כך יכול להאמין במפלגה הקומוניסטית; כיצד הוא מסוגל שלא לראות כל בעיה בחיים חסרי חופש ביטוי ואמונה, בקרקס השקרים שראינו בחדשות כל יום, בהערצה עיוורת של מנהיגי המפלגה. עם השנים התחלתי להבין שההתרחקות שלו מהנושאים היהודיים נבעה מהפחד. הוא היה חרד שלום הוריו ממש כשם שנשא בקרבו את החרדות של הוריו לשלומם. הוא חשש מהאנטישמיות הממלכתית וגם מזו החברתית. הרעיונות והאידיאלים של המפלגה נראו לו פתרון בטוח לחיים יציבים יותר, מקובלים יותר. ועם זאת, גם הבחירה הזאת לא חסכה ממנו את החרדות, שליוו אותו כל חייו; בין אם לגבי בני המשפחה, או לגבי עבודתו והעתיד בכלל. כשאני מנסה להבין היום, ברור לי שהצטרפותו למפלגה ואופן דיבורו בעד הקומוניזם, היו אופן של הישרדות וניסיון להגן עלינו; ממש כפי שההורים שלו הגנו עליו.

סבתי מצד אימא, רימה, אשתו של סבא בוריס, גם היא חיה את ההווי הקומוניסטי וגם היא נמנעה מלדבר על נושאים שקשורים ליהדות באופן פומבי. היא הרבתה לקרוא, הייתה אינטלקטואלית והתעניינה בכל התחומים האפשריים. את קשרה ליהדות ביטאה בכך שנהגה לציין בגאווה, שהמחבר של משהו שהיא קוראת הינו יהודי. באופן מעניין, כל בני משפחתה של סבתי היו ממתנגדי המפלגה, והיו עסוקים מאוד בהשגת מידע על הקורה בישראל, בשמירת קשרים עם בני משפחה שעלו לארץ או הגירו לארה"ב. למרות שזה היה אסור, הם הקשיבו לרדיו "ליבראלי" ברוסית ששודר מארה"ב.

ניתן לדמיין, לאור תיאור זה, איך נראו מפגשים משפחתיים סביב שולחן אחד, כאשר חלק מהמשפחה הם קומוניסטים (אמיתיים או לצורך השעה) וחלק – מתנגדי המפלגה וציונים. לעיתים, כשחוסר ההסכמה היה מגיע לשיאו (תמיד תוך שמירת היחס המכובד לבני השיח), נשות המשפחה היו משנות נושא השיחה. כך היה גם כאשר נפגשנו אצל בת דודתו של סבא, רחל ובעלה זליג. גם הם היו מתנגדים לשלטון ויהודים מאוד בהשקפתם. גם הם הקשיבו לרדיו האסור, קראו ספרות אסורה ושמרו על קשר עם בני המשפחה שכבר עזבו את ברית המועצות. גם איתם השיחות סביב השולחן לא היו רגועות אף פעם. סבי היה מאוד קשור אליהם ומאוד אהב אותם. תמיד השיחות היו נגמרות בחוסר הסכמה בין הצדדים ובתסכול.

דרך השיחות הללו הבנתי שיש דעות ואידאולוגיות שונות בכל הקשור לחיי היהודים בברית המועצות, שקיימת אידאולוגיה שונה מאוד מהקו המפלגתי, שהיא יהודית וציונית, ושיש אנשים שהיא בוערת בליבם. הבנתי גם שלמרות שאהבתי מאוד את סבא והייתי מחוברת אליו עמוקות, לא אגדל להיות קומוניסטית; מכיוון שלמרות כל ניסיונותי להבין ולהרגיש איזשהו חיבור לרעיונות הקומוניסטיים וליישומם בפועל, כל שראיתי היו השקרים שהיו מסביב והסטנדרטים הכפולים, אפילו בערכים כמו שוויון זכויות. ראיתי את החיים האמיתיים סביבי, חיים מלאי מחסור ופחד, וידעתי תמיד שהמציאות שמנסים להציג לנו אינה אלא פסאדה המכסה את עומק הכיעור. לעומת זאת, תמיד שקרובי דיברו על הנושאים שהיו קשורים ליהדות, או כשהייתי נחשפת לסיפורי בני המשפחה תמיד הלב היה שם איתם. כאלה היו סיפוריו של סבא רבא מצד אבי, אייזק, שהיה מספר שחילד קטן בשטעטל לא היו למשפחתם מרובת הילדים מספיק בגדים. בחורף אימא שלהם, ריבה, הייתה מכינה להם בגדים משקים, וגם זה לא הספיק, עד כדי כך שהיו ימים שסבא רבא שלי לא הלך לחדר, כי נתן את בגד השק שלו לאחיו שהיה קרוב אליו בגיל.

בבית הספר האנטישמיות הורגשה היטב. בכיתה ב' עברנו דירה ונאלצתי לעבור לבית ספר חדש. בשיעור הראשון המורה הכריזה שיש בכיתה תלמידה חדשה, אולה ויינשטיין. היא ביקשה שאעמוד ליד הלוח כדי שכולם יראו אותי. היא בירכה אותי על כך שהצטרפתי לכיתה והתחילה (מסיבה שלא ברורה לי עד עצם היום הזה) למלא יחד איתי את הפרטים האישיים שלי אל תוך יומן הכיתה (ספר גדול ובו ציונים של כל התלמידים לפי כל המקצועות וכן פרטים אישיים של כל התלמידים לפי א-ב). היא עברה על כל השאלות שכללו שמות הוריי, מקומות העבודה שלהם, טלפונים, ולבסוף הגיעה לשאלת השאלות ושאלה מול שלושים ושניים תלמידים: "ומה הלאום שלך, אולה?". אני זוכרת שהסתכלתי על כל התלמידים שלא הכרתי אף אחד/ת מהם, וחשבתי שהנה עוד מעט תבוא ההפסקה ואני אספוג את התגובות שלהם למה שאני הולכת לומר. ואמרתי: "אני יהודייה". וכך היה. בהפסקה ניגשו אליי התלמידים, "חבריי" החדשים. חלקם אמרו שלימדו

אותם שיהודי זה ממש נורא. הם הדגימו ידע נרחב בכינויי היהודים ברוסית. אחרים הבינו שיש ביננו הבדל מהותי, אך לא ידעו (לשמחתנו) מה זה יהודי. כך זה נמשך כל שנות בית הספר. התגובות ליהדותי היו מגיעות כמעט מכל מי שאי פעם למד איתי.

כשהייתי בת שתים עשרה ברית המועצות כבר פורקה. הקהילה היהודית בעיר שלנו נפתחה מחדש. עד 1917 הייתה בעיר קהילה יהודית, אולם היא נהרסה במהלך המהפכה ולאחריה. יהודים רבים, לדבריה של סבתא רבתא שלי, נרצחו בפוגרומים. את המידע הזה טרם הצלחתי לאמת אך שמעתי גרסה דומה מיהודים מבוגרים נוספים בעיר. אחרי נפילת ברית המועצות ב-1993 הייתה אווירה די אנטישמית במרכז רוסיה. זאת, לפחות משתי סיבות. ראשית, ברית המועצות התנגדה לכל מה שישראל עשתה במלחמת המפרץ. שנית, עם נפילת ברית המועצות התחלף המשטר ורוסיה הייתה במהלך של עיצוב-מחדש בכל הרבדים. התחושה הייתה של יציאה מעבדות לחירות, אבל המהלך היה יותר דומה לדהירה פראית מאשר לתהליך מעמיק. כחלק ממעבר זה נרקמה ההגדרה המחודשת של הלאומיות הרוסית, כולל חזרה לשורשים הנוצריים של העם הרוסי ובעליה של המוטיבים הלאומיים הרוסיים (לעומת המוטיבים הסובייטיים הקולקטיביים) שדעכו במשך יותר משבעים שנות הקומוניזם. האנטישמיות שאפיינה תקופה זו באה במקביל להתגברות היחס המבזה אל העמים האחרים, הן מצד מוסדות המדינה הן בפן החברתי.

אמי הייתה אז ועודנה מרצה באחת המכללות בעיר. באותה התקופה החלו להתפתח תנועות נאו-נאציות בעיר (ולא רק בה), והמכללה של אמי, השכירה חדר לאחת מהן. הבחורים לבושים בשחור עם כל מיני דגלים היו מתאספים אחת לשבוע במכללה שלה, כדי לצעוד לאורך השדרה המרכזית בעיר הלא היא שדרת לנין, תוך שהם מחזיקים שלטים אנטישמיים וצועקים את הסיסמאות התואמות. מראה הצעידות הללו היה מפחיד ומאכזב כאחת, מכיוון שאחרי נפילת השלטון הקומוניסטי היהודים ציפו אמנם שיחזור וינהג חופש ביטוי, אך לא חופש ביטוי כזה. מסיבה זו החליטו בתקופה זו רבים מן היהודים לעזוב את רוסיה.

אני זוכרת שיום אחד, כשהייתי בת שתים עשרה לערך, אמי הציעה שנלך לפתיחתה החגיגית של הקהילה היהודית. התנגדתי נחרצות כי חששתי לשלום המשפחה, לנוכח האנטישמיות המורגשת. הלכנו בכל זאת, ואני מודה על כך עד עמקי נשמת לאמי. כשנכנסתי לאולם הגדול שבו נערכה ההתכנסות, ראיתי מיד שאני מכירה כמעט את כולם. אלה היו בני המשפחה הקרובה והרחוקה, חברים שלנו, חברים של הסבים שלי, חברים של סבתא רבתא שלי מצד אימא, חברים של סבתא רבתא וסבא רבא שלי מצד אבא, אנשים שהכרתי, אמנים, מוזיקאים, מרצים מפורסמים. זאת הייתה הפעם הראשונה בחיי שהייתי במקום בו כולם היו יהודים, כולם היו כמוני.

התחילה הצגת הפורים-שפיל שהכינו צעירי הקהילה בהרבה כשרון וחוש הומור (מסתבר שהם נפגשו עוד לפני הקמתה הרשמית של הקהילה). בתפקידי אחשוורוש ואסתר היו הדוד שלי ואשתו-לעתידי. במהלך המפגש מנהלת הקהילה נגשה אליי, ואמרה שיש אפשרות לנסוע למחנות הקיץ של הסוכנות היהודית) את השם הזה שמעתי כבר קודם לכן בבית). תיארתי לעצמי מה יגידו על הרעיון הזה סבא ואימא (אבא שלי היה הרבה פחות מעורב בכל הקשור להחלטות מסוג זה). אך לפתע, גם אימא וגם סבא לא פסלו את הרעיון על הסף, אלא אמרו שחייבים לבדוק אילו ילדים ומאילו משפחות ירשמו וכך נוכל להחליט. הגיע הקיץ והדוד שלי (שגילם את אחשוורוש) התחתן עם בחירת ליבו והיא התקבלה לעבוד כמדריכה באותו מחנה של הסוכנות. זה היה הגורם מהכריע; הרשו לי לנסוע.

מחנה זה היה בין המחנות הראשונים של הסוכנות ברוסיה. לא מאורגן עד הסוף, מספר המשתתפים היה גדול מדי, המדריכים הישראלים לא עבדו בכל הקבוצות, אלא לרוב המדריכים היהודיים המקומיים (במקרה שלי - הדודה שלי). מהמחנה עצמו לא כל כך התלהבתי, אבל שם התחיל סיפור אהבה עם בחור שלמד בבית הספר שלי, באותה השכבה. היינו שני היהודים היחידים, ידענו אחד על השנייה, אך לא העזנו לדבר. כאן במחנה, כשאנחנו כבר בני שלוש עשרה, והנושא של היהדות כבר מונח בגאון "על השולחן", כשאנחנו לא בבית הספר ואיננו מוקפים חברים ומורים המתערבים בכל דבר ועניין, יכולנו סוף סוף לדבר.

מאז אותו מפגש חגיגי בפורים 1993 הייתי מחוברת מאוד לקהילה היהודית. משפחתי ואני ביקרנו שם בכל הזדמנות. בנוסף למפגשים עצמם, הגענו להרצאות מעניינות על ההיסטוריה של עם ישראל, על החגים, על דמויות יהודיות בולטות בעולם וכדומה. היו מביאים לקהילה ספרים של סופרים יהודיים, מגזינים על ישראל, לוחות שנה יהודיים ומקורות יהודיים מתורגמים לרוסית. כל אלה הפכו למרכז חיי ואוויר לנשימה עבורי. מצאתי את עצמי חיה בשני עולמות. מצד אחד, העולם הרוסי הרגיל שכלל את בית ספר, את הלהקה לריקודים סלוניים, אימונים ותחרויות, וחברים מהכיתה; ומצד שני, העולם האחר שנפתח בפניי, עשיר בתוכן של יהדות וישראל, החברים מהקהילה היהודית, מחנות הקיץ של הסוכנות, הסמינרים, הישראלים הראשונים שפגשתי, חוויות קבלת השבת הראשונה, שירים ישראלים, המילון הראשון (עברית-רוסית) שהחזקתי לראשונה בגיל ארבע עשרה, החוויה העוטפת של שייכות. האנטישמיות שהורגשה היטב באותה התקופה העמידה את שני העולמות הללו בסתירה מוחלטת זה לזה. באופן נורמטיבי הייתי אמורה להמשיך להסתיר את הפעילות שלי בסוכנות ובקהילה, לא לדבר בפומבי על שום דבר שיכול היה להיות קשור ליהדות. הייתי אמורה להרגיש שיהדות שלי היא בעיה, שכל דבר שאני מצליחה בו בחיים הוא למרות היותי יהודייה, אף פעם לא בזכות. הייתי אמורה להרגיש

ולהפנים שהחברה הרוסית מוכנה לוותר על משהו כדי לקבל אותי, בין אם זה לבית ספר נחשב, בין אם זה ללהקת ריקודים סלונים שהיה כמעט בלתי אפשרי להתקבל אליה, בין אם מדובר בציונים גבוהים שקיבלתי. תמיד הייתי אמורה להרגיש שזה יוצא דופן, שמישהו עשה לי טובה שבכלל חשב לאפשר לכך לקרות. ומנגד, העולם היהודי ניבט לי כקרוב, מעניין ומושך. בתוך תוכי התחלתי להבין שרק בישראל אוכל להיות מי שאני ולחיות חיים יהודיים.

מחנך יהודי מוכר ואהוב כאן בישראל, שלמה בלזם, אמר לי לפני כמה שנים כשנפגשנו בכנס מסורבי העלייה שארגנתי בכנסת, משפט שנחרט בזיכרוני עד היום: "אתם, שגדתם, התחנכתם ועבדתם בסוכנות, יש לכם קליטה טבעית ועמוקה יותר בישראל, כי כל התקופה הזאת שלכם בסוכנות אתם כאילו חיייתם בישראל כבר אז". יכולתי להתחבר מאוד לדבריו. אכן, כל תקופת הסוכנות בחיי היא המשך והעמקה של המסע היהודי שלי; היא תחילת החיים בישראל, בעודי נמצאת עדיין ברוסיה.

מאז היותי בת שלוש עשרה נסעתי מדי קיץ וחורף למחנות ולסמינרים של הסוכנות היהודית; תחילה כחניכה, לאחר מכן כמתורגמנית מאנגלית עבור המדריכים הישראליים, ולבסוף כמדריכה. זה היה עבורי עולם מלא חוויות עמוקות, עולם יהודי שאליו אני שייכת. פגשתי הרבה מאוד ילדים/בני נוער יהודיים כמוני, עם אותן חוויות-חיים של התמודדות עם האנטישמיות והיעדר הבנה מצד חבריהם הרוסיים. במחנות אלה נוצרה אווירה של קרבה ואחדות בין המשתתפים, וכן בינינו לבין המדריכים הישראליים, שהרגישו אחווה כלפינו למרות השוני התרבותי. לחלק מהם היו אותם שמות פרטיים ושמות משפחה כמו לסבים וסבתות שלי.

כמאתיים ילדים, לפעמים אף יותר, היו מגיעים ממקומות שונים ברוסיה ושוהים יחד במשך כשבועיים בנופים היפים ומלאי הטבע הרוסי המרהיב. זה היה מעין מיקרוקוסמוס של חיים יהודיים-ישראליים עם שירים בעברית שהייתה (ועודנה) נשמעת קסומה, של היסטוריה של העם היהודי, של הגיאוגרפיה הישראלית, של המסורת היהודית (כל מעגל השנה ומעגל החיים תוך שבועיים), של ריקודי עם ישראליים, של שיחות עומק בקבוצות. כל זה בתקופה כה קצרה ואינטנסיבית. התחושה הייתה ששבועיים אלה הם חיים שלמים, חדים וחזקים. אין זה פלא, שהיה קשה מאוד לחזור הביתה, שרבים מהמשתתפים במחנות התחילו לעלות ארצה בגילאים (מדי), דרך תכניות כמו נעל"ה 16 ואחרות. לא כולם היו מסוגלים לחיות את הדואליות הזאת של החיים ברוסיה תוך כדי חלום וגעגוע לחיים יהודיים ולישראל, שחלקם הגדול לא ביקרו בה מעולם. היו משפחות ששלחו את ילדיהם ארצה מסיבות אחרות, כמו היעדר עתיד בטוח לילדיהם. המציאות הזו גבתה מחיר כבד של משברים קשים מהמשתתפים וממשפחותיהם, הן מאלה שעלו ארצה, הן מאלה שנשארו ברוסיה וחייהם נחלקו ל"שני נופים שונים", הן ממשפחות שהתאחדו לאחר כמה

שנים של חיים-בנפרד, ופגשו את ילדיהן שעלו בגפם לארץ וכבר כעבור שנה היו לאנשים שונים לגמרי. הרבה פעמים הם לא הצליחו להיות משפחה אחת הומוגנית עם הוריהם.

מצאתי את עצמי חיה ממחנה-לסמינר-למחנה. חלמתי על ישראל, חלמתי להיות את היהדות יום-יום, חלמתי להיות מובנת, מקובלת ושונה פחות, חלמתי שאוכל לדבר עברית. כאשר חוונו במחנות הקיץ יחד קבלות שבת ועונג שבת עם טיש מסורתי (שהובלו בדרך כלל על ידי המדריכים הישראלים ממשפחות דתיות או מסורתיות), חשתי שכך צריך להיות, שזה בדיוק מה שהדור של סבתות רבות שלי והסבים רבים עשו כשהיו ילדים. כך הם חיו עד שמסורת זו והטבעיות שבה נקטעו על ידי מהפכה ארוכה אחת והשלטון שבא לאחריה. חשבתי הרבה על השמות הפרטיים של שני הדורות הקודמים לי במשפחתי. לכולם ניתנו שמות ניטרליים: לא רומיים מסורתיים, וכאלה שבקלות ניתן היה להקבילם למשהו יהודי, אך כאלה המאפשרים בזמן להסתיר את המרכיב היהודי וכך גם את הזהות שלנו. כנראה היה זה מאמץ לא להתבלט, שהרי להסתיר לגמרי לא הצליחו אף פעם וכולם ידעו תמיד מי אנחנו.

בסמינרים של הסוכנות ובמחנות הקיץ למדנו על החיים בישראל הרחוקה והטובה שעליה שמענו בחדשות בערוצים ממלכתיים ברוסיה רק דברים איומים, ושאליה חשתי תמיד געגוע חזק וחדש עבורי; געגוע אל משהו שמעולם לא ראיתי במו עיניי, אבל הרגשתי שהוא שלי, מאוד.

הקשה ביותר היה במחנות של הסוכנות יום שהוקדש לזיכרון השואה. במשפחה שלי נושא זה לא דובר, אפילו הייתי אומרת הושתק. על כל הקרובים שאיבדנו בשואה נאמר ש"אבדו במלחמת העולם השנייה". על השם שניתן לדבר הנורא הזה שנעשה באופן מכוון על ידי הנאצים לא סיפרו לנו, לא בבית ולא במערכת החינוך הממלכתית. בבית – כמו כל נושא הקשור ליהדות שעלול היה להזיק לנו; במערכת החינוך – בשל האנטישמיות שבבסיסה. דיבור על השואה, שלמעלה ממחצית קורבנותיה היו אזרחי ברית המועצות, לא השתלב טוב עם בנייה מחודשת של האתוס הלאומי. לכן הושמט הנושא מתוכנית הלימודים, כלא היה. במחנות הקיץ של הסוכנות נחשפתי לראשונה לכך שהייתה שואה ולממדיה המזוויעים. אני זוכרת שמעוצמת השוק בכיתי יום שלם שם במחנה; לא רק אני, אלא גם רבים מחבריי. המדריכים הישראלים מצדם היו בשוק מכך שלא ידענו על כך דבר. פתאום התחבר חלק נוסף לפאזל שבראשי; לפתע הבנתי מה באמת קרה לבני משפחתי, ובהמשך – מה ארע בתקופתו של סטלין, כשבני משפחה נוספים נעלמו או נכלאו לשוב. פתאום הבנתי שהסיבה היחידה להיעלמותם הייתה שהיו יהודים, יהודים מאמינים, מתפללים, אוכלים כשר, מדברים יידיש, מסתירים ספרי משנה וש"ס במרתף הבית. למדתי, שהייתה זו השמרטפית של הילדים שהלשינה לשלטונות. התרגשתי עד מאוד, כשראיתי את שני הכרכים של המשנה

הוצאת 1863, שאנשי המשטר לא מצאו במרתף ביתם של קרוביי. הם נמצאים בספרייתה של דודה אניה שלי, בתם של רחל וזליג, בניו יורק.

שנה אחרי המחנה ההוא, שבו למדתי לראשונה על השואה, נסעתי לסמינר של הסוכנות בפולין, לביקור במחנות ההשמדה הרבים. מאז הפך נושא זה לחלק בלתי נפרד מחיי, נתן בסיס למה שאני עושה יום יום והיה המרכיב החשוב ביותר בהחלטה לעלות ארצה.

תודעת השונות שלי הייתה מעוגנת גם באנטישמיות, שקטה אך ברורה ומובנת לעתים, ולעיתים מדוברת וגלויה. תמיד ידעתי שבשביל לקבל ציונים טובים אני צריכה ללמוד אצל מורות פרטיות ולהפגין ידע ברמה של כמה כיתות מעליי. כך קרה עם שיעורי האנגלית בבית הספר. המורה הקומוניסטית שלי לאנגלית נהגה לפתוח את השיעורים במשחק, שבמהלכו הייתה זורקת כדור לאחד התלמידים ואומרת משפט ברוסית או באנגלית. אנחנו היינו אמורים לתרגמו לשפה האחרת ולהחזיר לה את הכדור. המפשט שהיא ביקשה שאתרגם מרוסית לאנגלית היה: "אזרחים סובייטים אוהבים לחגוג את יום המהפכה הסוציאליסטית הגדולה של אוקטובר" [יום זה נחגג כיום בחודש נובמבר, בשל שינויי הלוח]. הדבר הראשון שחשבתי עליו היה שכבר אין 'אנשים סובייטים' בשנת 1993. למזלנו, המשטר הקומוניסטי תם ואיתו – ברית המועצות. הדבר השני, כמובן, הייתה השאלה למה המורה מתעקשת על החגיגה של משהו שגרם סבל רב לכל כך הרבה אנשים, כולל בני משפחתי. באוויר הורגש אז החופש היחסי של החלפת השלטון, ולא הייתה שום סיבה לחגוג משהו, שבמשך זמן ארוך כל כך חלמנו שיחלוף. אמנם, נותרו עדיין רבים שפחדו מההווה הלא בטוח והעתיד הלא נודע, מהחופש הלא מוכר והמסוכן שבא עם התקופה החדשה; המורה הזאת הייתה אחת מהם. בלי לחשוב יותר מדי שאלתי את המורה אם אפשר לנסח אחרת את המשפט, שהרי המילה סובייטים כבר איננה בשימוש, וברית המועצות התפרקה, והמשטר הקומוניסטי הסובייטי תם. ובכלל יום זה כבר כמעט לא נחגג. [מאוחר יותר, בתקופתו של פוטין, חזר יום זה ללוח השנה הממלכתי והוא שוב נחגג כחג לאומי משמעותי. זה רק אחד השינויים המצערים שקרו בתקופה זו]. המורה ענתה לי שאם אני מתכוונת לאזרחי רוסיה (כמדינה עצמאית) אז באנגלית זה נשמע Russians, היינו רוסים. ואילו אני, אולה ויינשטיין, לצערה הרב של המורה, אינני רוסיה אלא יהודייה, ועל כן אין לי זכות לדבר על העם הרוסי כחלק ממנו. היא מציעה לי, אפוא, לומר באנגלית את מה שביקשו ממני, ולא להכניס שינויים שלא לצורך. הנחתי את הכדור על השולחן. הוא נפל לרצפה, אך לא הלכתי להרים אותו. אספתי את חפציי לתוך התיק ופניתי לצאת מהכיתה בלי לומר מילה. המורה שאלה לאן אני מעיזה ללכת באמצע השיעור. עניתי לה שהערה שלה הייתה אנטישמית ולא במקומה, ושאני הולכת למנהל בית הספר. משום מה היא חייכה.

את פירושו של החיוך שלה הבנתי רק שנים אחדות לאחר המקרה, כשנודע לי שאמה של אותה מורה הייתה יהודייה ואביה היה קומוניסט רוסי ששירת במוסדות ממשלתיים. הוא זה שהשתיק את היהדות של אשתו ושל בנותיהם למען ביטחונן. היא עצמה גדלה תחת צל של פחד, שמא מישוהו יגלה שאמה יהודייה. היא הייתה מוכשרת מאוד, ולימים נעשתה המורה לאנגלית הטובה ביותר בעיר. אחרי התקרית אכן דיברתי עם מנהל בית הספר. ככל הנראה, המורה זומנה לשיחה אצלו. כשהגעתי לשיעורים שלה לאחר מכן, הופתעתי לגלות, במקום העיונות והכעס שציפיתי להן, סוג של יחס מיוחד, לעיתים אפילו מועדף (כשהתלמידים האחרים לא היו בסביבה). הבנתי שהיחס הזה לא נבע מהנזיפה שקבלה; היא שמחה בשבילי כשחילקה מבחנים והציון שלי היה גבוה. אבל לא הצלחתי לפענח עניין זה, עד שלאחר זמן מה היא נעדרה כמה ימים מבית הספר, וכששבה סיפרה לנו שאימה נפטרה. בסוף השיעור התקרבנו, כמקובל, אל שולחנה על מנת לראות את הציונים שלנו. ואז ראיתי את תמונת אימה שהיא הניחה על שולחנה. לא האמנתי למראה עיניי. ראיתי בבירור אישה יהודייה מבוגרת. לא היה ספק בכך. החיים בברית המועצות לימדו אותי ואת כל היהודים (ולמען האמת גם את הלא-יהודים) לזהות בבירור תווי פנים יהודיים. הרמתי את ראשי, והמורה הסתכלה עליי. לפי המבט שלי היא הבינה שהבנתי, וחייכה. זה היה רגע שלא אוכל לשכוח. פתאום הבנתי שמה שקרה באותו בשיעור, כמה שנים קודם לכן, נבע מהצורך להגן עליי, כמעט כמו הצורך של סבא לעשות זאת. ללמד אותי שאני צריכה להתבלט פחות, לשאול פחות שאלות, ללכת עם הזרם. הרי, כך בדיוק היא הצליחה לחיות את חייה בברית המועצות ולהסתיר את יהדותה. לאחר סיום בית הספר הייתי בין תלמידותיה הבודדות שהתקבלו ללמוד במחלקה לפילולוגיה אנגלית שהייתה ועודנה נחשבת לאחת המבוקשות ביותר.

אפשר לומר שתקרית זו עם המורה לאנגלית, בהיותי בת שנים עשרה, סימנה את תחילתו של גיל ההתבגרות שלי. הוא היה משמעותי מאוד, אם כי הרבה פחות קשה מזה של חבריי. קצת לפני אותה התקרית עם המורה, סבתא סימה הכינה עבורי מגן דוד מזהב אצל צורף "משלנו", ונתנה לי אותו במתנה על שרשרת יפה. התנאי היה שאענוד אותו מתחת לבגדים, כי "אסור שיראו". מאוד שמחתי. בתוך תוכי תהיתי מגיל קטן למה לנו, היהודים, אין איזה סמל דתי משלנו. הרי חבריי הרוסים ענדו צלב ועשו זאת בפומבי, מעל הבגדים. זאת, למרות המשטר הקומוניסטי. להם זה היה מותר. הסכמתי לענוד את מגן הדוד מתחת לבגדים, וכך עשיתי עד אותה תקרית. מיד לאחר המקרה, בלי לחשוב פעמיים, הוצאתי את מגן הדוד החוצה וענדתי אותו בגלוי. לפעמים עשיתי זאת רק בשיעורי האנגלית; לפעמים גם בשאר השיעורים. קיוויתי מאוד בתקופה ההיא, שעקב שינוי המשטר גם האווירה החברתית תהפוך לליברלית ולמקבלת יותר. נראה שרציתי באותה תקופה לבדוק כיצד חבריי לבית הספר וכן המורים מתייחסים אל היהדות שלי, אל השוני שבי. היו פעמים שבהן הרגשתי שהחברים הקרובים מקבלים אותי. היו גם כאלה שאמרו לי שהם

לא מבינים מהו העניין סביב היהדות הזאת. למה אנחנו פשוט לא מתנצרים, למה שלא נהיה כמוהם, כמו כולם. פעם אחת, כשהייתי כבר בת חמש עשרה, ביום הולדת של חברה קרובה מבית הספר, הגישו בשר חזיר. סירבתי בנימוס. מיד החל מסע שכנועים מצד החברה ומצד כל משפחתה והחברים, שסברו שזה לא בסדר שטרם טעמתי בשר חזיר. אין בחזיר כל דבר רע, אלא להיפך, טענו. הוא כל כך טעים שזה ממש חור בהשכלה שלי שטרם התחלתי לאכול כמו כל האנשים הנורמליים. סירבתי בכל זאת. התלבטתי האם להתחיל להסביר מול כל כך הרבה אנשים את סיבותיי, או פשוט להמשיך לעמוד על שלי בנימוס ללא הסברים. הרי כולם ידעו למה אני לא אוכלת את זה, ולמרות זאת המשיכו. התחלתי להסביר, אבל הם לא רצו לשמוע. לא אכלתי בשר חזיר באותו הערב, וגם לא אחריו. הרגשתי מותקפת, לא מובנת, שונה. בעיקר הרגשתי את הפער העמוק בין שני העולמות האלה שחייתי בהם. הבנתי שחבריי הרוסיים לעולם לא יבינו את החשיבות של היהדות עבורי. הם לא יתנו מקום לרצון שלי להישמר עצמי, כפי שאני, שונה מהם, ללא רצון או צורך בהתבוללות. מצבים אלה היו מאוד כואבים עבורי, וכל כל מקרה כזה חידד אצלי את הצורך במציאת מקום או קונסטלציה, בהם יהיה אפשרי הקיום שלי כיהודייה.

בבית הספר התיכון התברר שלמרות היותי יהודייה ממוצע הציונים שלי הוא השני בגובהו בכל השכבה. כשהגיעה העת לבחור מגמת לימודים לשנות הלימודים הגבוהות בבית הספר, היה ברור למשפחתי שעלי לבחור להמשיך ללמוד במגמה הקשה והנחשבת ביותר, היינו מגמת המתמטיקה והפיזיקה. יכולתי להתקבל אליה ללא מבחנים. מאז שאני זוכרת את עצמי, סבא בוריס שלי היה אומר לי בגאווה ובשמחה גדולה שבבוא היום אלמד באותה אוניברסיטה למדעים שבה למדו הוריי ובה הוא מלמד. ניסיתי לומר לו, שאינני מתעניינת כל כך בתחומים אלה. הוא היה עונה לי תמיד שאני עדיין קטנה, אבל כשאגדל לבטח אתעניין בתחום.

אבל גם כעת, כשהייתי צריכה לבחור מגמה ללימודי בתיכון, לא הייתה לי כל כוונה להירשם למגמת המתמטיקה והפיזיקה, אך הבנתי את חשיבותה של מגמה זו עבור משפחתי ונאלצתי להירשם. שנתיים מאוחר יותר אזורתי אומץ ובמפגש משפחתי אמרתי לסבא ולאיימא (שתי הדמויות הבולטות בכל הקשור לחינוך שלי), שאני עוברת למגמה ההומנית ואלמד שפות, ספרות והיסטוריה. זה מה שאני כל כך אוהבת. המשבר המשפחתי היה עמוק עוד יותר מזה של הפסנתר. סבא, שעדיין קיווה שאחזור בי, שאל: "אני מבין, שאת רוצה ללמוד במגמה ההומנית, אבל מה יהיה המקצוע שלך?". עמדתי על דעתי, ועברתי למגמה ההומנית. לקראת סוף התיכון התחלתי סוף סוף ליהנות מהלימודים. למדתי אנגלית, צרפתית, לשון (רוסית), ספרות רוסית וספרות זרה, היסטוריה, פילוסופיה. סוף סוף הרגשתי שיש משמעות לדברים שאני לומדת, שיש חופש ביטוי (מאוד יחסי וחלקי, אמנם), שיש עומק, רעיונות, ספרים...

למרות התוכניות של כל המשפחה, החלטתי שבאוניברסיטה אלמד שפות וספרות. זה היה בשנת 1997, והאנטישמיות המוסדית והחברתית הייתה חזקה כתמיד. כל התקוות שהחלפת השלטון תביא לחופש ביטוי ולליברליות חברתית לא התממשו. רשמית כבר לא היה *numerus clausus*, אבל היה ברור לכול, שליהודים קשה במיוחד להתקבל לכל מסגרת נחשבת, על אחת כמה וכמה ללימודים אוניברסיטאיים שיעניקו "כרטיס כניסה" לעולם מקצועי נחשב, והזדמנות להתפתח מקצועית ובכך להיות בולטים יותר ומשפיעים יותר. סבא שלי, שהיה פרופסור באוניברסיטה (האחרת, למדעים) התחיל לברר מה דרוש על מנת להתקבל לפקולטה לפילולוגיה גרמנית ורומית. זו הייתה פקולטה נחשבת מאוד, כי לימדו שם שפות זרות ברמה הגבוהה ביותר שניתן היה למצוא ברוסיה. הידע בשפות יכול היה לאפשר, גם אם בדרך לא דרך, לימודים או עבודה וחיים בחו"ל. חבריו לאקדמיה אמרו לו, כי בשל השחיתות, כל מי שירצה להתקבל ללימודים בפקולטה הזאת (ואני משערת שזה היה נכון לכל הפקולטות "הטובות"), יצטרך לקחת אצל מורים מהפקולטה, שהיו חברים בוועדות הקבלה, שיעורים פרטיים בנושאי מבחני הכניסה. מעין שוחד, האמור להבטיח שהמורים הנהנים ממנו ידאגו 'להעביר' את תלמידיהם ולהעניק להם ציון גבוה. אולם מעבר לכך, לדעתם, גם אם אקח שיעורים פרטיים יהיה לי קשה מאוד להתקבל לאוניברסיטה; בגלל העובדה שאני יהודייה, "ועוד עם שם משפחה כזה". ובאמת, אף אחת מהמרצות שמצאנו כדי שילמדו אותי באופן פרטי, לא הייתה יכולה להבטיח שאכן אתקבל.

למדתי כך במשך שנה, עם שלוש מרצות כמורות פרטיות. הגיעו המבחנים: אנגלית בעל פה, רוסית בעל פה, ספרות בעל פה, וכן כתיבת חיבור בנושא הספרות הרוסית. בבחינה בעל פה יש הרבה מאוד מקום להערכה סובייקטיבית, ללא מדד מדויק. היה קל מאוד לפסול מועמדת כמוני. עד המבחן האחרון לא ידענו אם אתקבל או לא. הדאגה הייתה עצומה, כי המסלול של "ילדים מוצלחים" היה להתקבל לאוניברסיטה ישר לאחר סיום התיכון; כי המשפחה שלי השקיעה מאמצים (כספיים ונפשיים) רבים; וכי אני השקעתי את כל כולי על מנת להתקבל. נאלצתי אפילו להפסיק בצער גדול לרקוד, כי לזה לא נשאר זמן וכוח.

ביום המבחן האחרון הלחץ הגיע לשיאו. המבחן הלך מצוין וקיבלתי את הציון הגבוה. היה די ברור שהתקבלתי, וכשהלכתי הביתה חשבתי שיהיה זה נחמד אם אעבור דרך ביתה של סבתא סימה, לא הרחק מהקמפוס, ואודיע לה שהמבחן היה מוצלח. משם אתקשר להודיע גם להורים. סבתא סימה התגוררה אז עם בן זוגה (לאחר שהתאלמנה מסבי) ועם סבא רבא שלי, אייזק גלפנד, בן התשעים ושתיים, שהתאלמן גם הוא; אותו סבא רבא שדיבר יידיש כשהייתי קטנה. כשנכנסתי לביתם, לא ראיתי את סבא רבא במקומו הרגיל (הכורסה שלו בסלון). שאלתי את סבתי היכן הוא, שהרי מהבית כבר לא היה יוצא. היא אמרה לי: "תסתכלי...", והצביעה לכיוון הפינה ליד

ארון הספרים. ראיתי שם את סבא רבא שלי עומד ומתפלל. הוא עמד ללא כיפה על ראשו, כי לא הייתה לו כיפה; ללא סידור בידיו, כי לא נשמר שום סידור; ללא טלית או תפילין, כי גם הם לא נשמרו. הוא פשוט התפלל מהזיכרון, וביקש מה' שנינתו היהודייה תתקבל לאוניברסיטה הרוסית הנחשבת למרות היותה יהודייה. האיש הזה גויס לצבא אדום בשנת 1935 ועבר כקצין סובייטי את כל מלחמת העולם השנייה. הוא שוחרר בדרגת אלוף משנה. לאחר שראה וחווה את זוויות המלחמה, ואיבד בני משפחה רבים, כאשר הנאצים נכנסו לבלרוס, אימץ אורח חיים חילוני לגמרי. והנה, האיש הזה עמד בשנת 1997 והתפלל מהזיכרון בעברית, כפי שלמד מאז היה בן 3 בחדר. ככל הנראה הייתה זו תפילתו הראשונה מזה למעלה מחמישים שנה. מכל מקום זו הייתה הפעם הראשונה והאחרונה שראיתי אותו מתפלל.

מיום שהגעתי למחנות של הסוכנות, הבנתי שכל מה שמלמדים אותנו שם, כולל עברית ומסורת, היה נחלתם הטבעית של סבא רבא שלי ושל כל אותו דור במשפחתי. זה מה שידעו ויישמו מאז לידתם. הם ידעו לקרוא, לכתוב ולדבר ביידיש ובעברית טוב לאין ערוך ממה שהצליחו ללמוד לכתוב, לקרוא ולדבר ברוסית כל חייהם. יום אחד באתי אל סבא רבא אייזק עם מחברת העברית שלי, כדי לשאול אותו דברים שלא הצלחתי להבין לבד באשר לצורות של פועל מסוים בבניין מסוים. שאלתי אותו, כאילו דיברנו על זה כל החיים. הוא הביט בי בעיניים מלאות דמעות. הוא לא חלם שאי פעם אשאל אותו דבר כזה, שאראה ערך גדול מאוד במה שהוא יודע, ושאתחבר תרבותית אליו ואל שורשיו. כל חייו הרגיש נטע זר, עם המבטא הכבד שלו והרקע התרבותי היהודי שלו במרכז רוסיה. הוא וסבתא רבתא הודה (הדסה) ראו בי ובאחי "צברים" מוצלחים שגדלים כבני המקום, מתחנכים במערכות החינוך הממלכתיות, ללא מבטא זר; אולי בזכות זה לא נסבול כמוהם מאנטישמיות.

בגיל חמש עשרה התבקשתי על ידי הקהילה היהודית לרכז את בני הנוער והסטודנטים יהודיים בעיר. ניסיתי להסביר להם שאני עדיין צעירה, ושאינני מכירה כל כך הרבה בני נוער וסטודנטים. המחשבה שאתקשר למשפחה יהודית שאינני מכירה מקרוב, או כלל לא מכירה, ואומר להם שאני רוצה להזמין את בנם/בתם למועדון הצעירים של הקהילה היהודית, נראתה לי מופרכת לחלוטין. אך בכל זאת הדבר הצליח. איתרתי כמאה צעירים, ולאט לאט הם התחילו להגיע למפגשים בגן ילדים ששכרתי במימון הסוכנות. קיימנו ביחד קבלות שבת, חגים יהודיים, פעילויות על הדילמות של החיים היהודיים ברוסיה ועל החיים בישראל, כפי שלמדנו עליהם בסוכנות היהודית, ועוד. זה הפך להיות אי קטן של שמחה עבור הרבה מאוד צעירים יהודיים. נפגשנו פעמיים בשבוע, בשישי בערב לקבלת שבת, וביום ראשון לימדתי את אלה שרצו להתקבל לתוכניות עלייה לישראל אנגלית/עברית ומסורת. הגענו יחד למפגשים של הקהילה היהודית, השתתפנו בפורים-שפילים

(כפי שפעם עשו הדודים שלי שעכשיו כבר היו בארץ כמו הרבה מבני דורם; היה זה תורי לגלם את אסתר), קיבלנו משלחות של ישראלים צעירים. לקראת פסח הקהילה הייתה מזמינה שליחי חב"ד לערוך אצלנו את הסדר. כך חוויתי בפעם הראשונה בחיי ליל סדר בגיל חמש עשרה; כך התמלא הפאזל היהודי שלי פיסה אחר פיסה; כך העמיק יותר ויותר הפער בין החיים היהודיים לבין אלו הפוסט-סובייטיים הרגילים.

בגיל שש עשרה התחלתי לחשוב על עליה, תוך כדי שאני מבינה שזה עדיין מוקדם מדי. התכתבתי עם חבריי שעלו ארצה וידעתי על קשיי ההסתגלות, אך לא הפסקתי לחלום. כשהנושא היה עולה לדיון במשפחה הייתי נתקפת רגשות אשם; בגלל הציונות שלי, אגרום לשינויים גדולים כל כך בבית. האמנתי שאני עלולה לגרום לבני משפחתי לעלות ארצה, למרות שהם כלל לא היו מוכנים ולא רצו בכך. המצב הנוכחי היה די ברור, נוח ומוכר. לכל בני המשפחה היה טוב (יחסית). הייתה הסביבה המקצועית והחברתית שלהם, הכול עוד נראה היה יציב ובטוח. היה לי ברור, שאם אחליט לעלות, אעשה זאת לבד. במהלך הזמן העליתי פחות ופחות נושאים הקשורים לעליה, כי חשתי עד כמה לסבא היה קשה לדבר על זה. בכלל, כל ההתעניינות שלי ביהדות וכל הפעילות במסגרת הקהילה היהודית והסוכנות היו קשים לו מנשוא. במיוחד בהתחלה. הוא ניסה להזהיר אותי מ"שטיפת המוח שלהם בסוכנות". בראש ובראשונה הוא פחד משני דברים: שהפעילות היהודית שלי חושפת אותי לסכנות מצד הסביבה האנטישמית, ואף לא ברור מה תהיינה העמדות כלפי היהודים של השלטון החדש; וכמובן, מכך שאחליט לעלות ארצה ולא (נראה) בשני העניינים הוא צדק לגמרי).

אחי הקטן, מיכה (מיכאל) נולד בשנת 1987 בתקופת הפרסטרויקה, למציאות שונה בהרבה מזו שאני חוויתי בשנות חיי הראשונות. כשהלך לגן כבר הגיעו לרוסיה מהגרים רבים מהרפובליקות הדרומיות של ברית המועצות לשעבר, עקב המצב הכלכלי הרעוע ששרר בהן לאחר התפרקותה של ברית המועצות. הוא לא הרגיש שונה כל כך מרוב ילדי הגן, כי היו לו חברים ארמנים, אזריים וגרוזינים. גם הם שונים, כמוהו, מהרוב הרוסי. ובכלל הדור שנולד בשלהי עידן הקומוניזם נולד למציאות רבגונית יותר מבחינה חברתית. מתחילת שנות התשעים הופיעו קהילות יהודיות רבות בנוף הרוסי והסוכנות היהודית, הג'וינט וחב"ד פעלו במרחב ברחבי רוסיה. האוכלוסייה המקומית כבר ידעה יותר על יהודים, אם כי אין אומר שאהבו יותר את היהודים. כילד, מיכה הגיע יחד אתנו לכל האירועים בקהילה היהודית, וכאשר גדל נסע איתי למחנות הקיץ של הסוכנות, והיה מבקר במועדון הנוער היהודי שהקמתי.

יהדות עברו הייתה משהו הקיים סביבו. אם ירצה, יוכל לגשת לכל דבר ללא כל בעיה. הוא הפנים אמנם את האנטישמיות החברתית והפוליטית מאז היה קטן, אבל הסביבה הקרובה שלו

הייתה כבר לגמרי אחרת, מקבלת יותר, תומכת יותר ומאפשרת הרבה יותר. הוא לא נאלץ כמעט אף פעם להילחם על הזכות ללמוד, לדעת, להשתתף, להיות חלק. במובנים רבים זה נפלא. אבל זה גם מה מבדיל בינינו. אחרי שהחלטתי לעלות ארצה הוא הפסיק לעסוק בפעילות ציונית, כי החליט שהוא רוצה להישאר ברוסיה. הוא לא בא יותר למחנות הקיץ, הגיע רק לעתים רחוקות לקהילה (שעם הזמן גם שויכה לחב"ד והפכה, לפחות ברובד הרשמי, לדתית מאוד). הוא התחתן עם אישה נפלאה שאיננה באה מרקע יהודי, והפך לאבא לשני ילדים, לב ואווה. ועם זאת, יהדותו הייתה ועודנה חשובה לו. היה לו מאוד חשוב שילדיו לא יוטבלו לנצרות ושיהיו להם שמות יהודיים. חשוב לו מאוד גם לשמור על הכשרות בבית [ואשתו, מרינה, מקבלת את כל הדברים הללו בהבנה ובאהבה. היא מתעניינת ביהדות ובישראל, ואינה פוסלת אפשרות שילדיה יחליטו יום אחד לעלות ארצה.

בגיל שבע עשרה, מיד לאחר סיום התיכון, התחלתי את הלימודים האוניברסיטאיים. מאוד נהניתי הן במחלקה הן עם החברים שרובם היו מאוד ליברליים. יכולתי לשתף אותם בנסיעות שלי לסמינרים של הסוכנות, להזמין אותם לכל מני אירועים בקהילה היהודית, לקראת פסח הייתי מביאה להם מצות.

במקביל ללימודים המשכתי לעבוד בסוכנות. בגיל שמונה עשרה הוצע לי לנהל את מחלקת העלייה של הסוכנות באזור שלי. גם אז חשבתי שאני צעירה מדי עבור תפקיד כזה, אבל קיבלתי על עצמי את התפקיד. התחילו להגיע אליי משפחות שתכננו לעלות ארצה. הייתי אמורה לתאם להן תוכניות עליה מתאימות מהמגוון שהיה אז בסוכנות, וללוות אותן בכל התהליך: פניה לשגרירות הישראלית במוסקבה, הוכחת היהדות בתהליך קונסולרי, ראיונות עם נציגי התוכניות בסוכנות, ועוד.

במקביל הייתי אחראית על הקהילה היהודית המקומית ועל כל התוכן והאירועים בה: משלחות מישראל, חגים, הרצאות, ימי זיכרון ועצמאות, ועוד. הקמתי קבוצת תמיכה לאימהות שילדיהן לומדים בישראל. עשיתי זאת משום הצורך הכללי בקבוצה כזו, וגם בידיעה שיום אחד אימא שלי תצטרך אותה. מצאתי מנהל חדש למועדון הנוער והסטודנטים ונשארת מעורבת גם בזה. חיי היו מאוד עשירים בתכנים שמאוד אהבתי. המשכתי ללמוד עברית לבד בעזרת מילון וספר לימוד. התחלתי להבין עברית ממה ששמעתי בסמינרים ובמחנות, והתאהבתי בשפה הזאת עד עמקי נשמתי. גם היום קורה שבאמצע שיחה בעברית אני מוצאת את עצמי מלאת התפעלות טוטלית מהיופי של השפה הזאת, מהעומק שלה ומהמשמעות שלה בחיי.

בשנת 1999 בסוף האביב, בהיותי בת שמונה עשרה, נעדרתי יום אחד מסיבה כלשהי מהאוניברסיטה. לפני שהספקתי להתעניין מה פספסתי בלימודים, חברה שלחה לי הודעה לביפר

(טלפון סלולרי עדיין לא היה לי, וביפר היה כלי התקשורת המקצועי שלי: עם המתעניינים בעליה, עם המשפחות ילדים שיצאו לסמינרים ולמחנות קיץ, עם הסטודנטים מהמועדון היהודי, ועוד.) בהודעה היה כתוב: "מישהו מבוגר" (כבן ארבעים וחמש), גבוה, בלונדיני עם שפם ועיני תכלת חיפש אותך היום בבניין שלנו [בקמפוס האוניברסיטה], שאל איפה את ולמה אינך בלימודים. אמרנו לו שלא הגעת. לא מכירה אותו". קראתי את ההודעה שוב ושוב. לא מכיוון שלא הבנתי; הבנתי לחלוטין. הבנתי איפה משרת האיש ולמה בא וחיפש אותי. מה שהיה מוזר בהודעה, וגרם לי לקרוא אותה כמה פעמים היה הדיוק המלא של החברה שלי בתיאור האיש, תיאור שהדגיש לי שוב ושוב את ההבדל בין מוצאו של אותו פקיד בכיר לבין זה שלי. הופתעתי מפומביות הופעתו, באמצע יום בהיר, באוניברסיטה ממלכתית, מול עיני מאות אנשים. נדהמתי מהפלישה האכזרית לחיי, מדיוק המידע המודיעיני. כיצד ידע באיזה בניין ובאיזו כיתה אני אמורה להיות בשעה שהגיע. הייתי בשוק מכך שבשנת 1999, שמונה שנים אחרי נפילת המשטר השפל, עדיין מסוכן להיות יהודייה; מסוכן לקחת חלק פעיל בבניית הקהילה היהודית; מסוכן ללמד יהדות; מסוכן להפגיש צעירים יהודיים סביב קבלות שבת וחגים; מסוכן לעזור לאלה המחליטים לעלות ארצה, כדי לנשום סוף-סוף את החופש המגיע להם אחרי כל מה שחוו בשנות השלטון הקומוניסטי. תמיד ידעתי שיום זה יגיע, והקג"ב, או כפי שהתחילו לקרא להם לאחר נפילת ברית המועצות פס"ב.) (שרותי ביטחון פדרליים), ידעו על עבודתי בסוכנות היהודית וירצו להתערב, להגביל או לאסור על המשכה. רק לא ידעתי מתי יום זה יבוא וכיצד ייראה.

המחשבות רצו בראשי. לא ידעתי מתי והיכן יתרחש המפגש עם המוסד הנורא הזה, שבגלגוליו הקודמים העלים וכלא כחמישים שנה לפני כן כמה מבני ממשפחתי והטיל אימה ופחד קיומי על כל מי ששרדו. בעוד מחשבות אלה מתרוצצות במוחי צלצל הטלפון בבית. התזמון היה אפילו מצחיק. חשבתי לעצמי שלפחות נתנו לי זמן לקרא את ההודעה בביפר.

עניתי לטלפון, ידעתי מי נמצא בצד השני.

הוא פנה אלי בשם הרשמי שלי, כפי שכתוב בפספורט: "אולגה בת מיכאל ויינשטיין?"

- כן.

המשפט הבא שלו, כמו גם טון הדברים, העידו על כך שהוא רגיל לשיחות מסוג זה. הוא הציג את עצמו מהר מאוד. זכור לי שהוא ציין את הדרגה הצבאית הבכירה שלו, סגן אלוף או אלוף משנה (מרוב הלם לא זכרתי במדויק), ושהוא מתקשר ממושרד הפנים. בקונטקסט של השיחה היה ברור ששנינו מבינים שמדובר בקג"ב לשעבר; משרד הפנים המקומי שוכן באורח לא-מפתיע באותה כתובת, ובכלל קטן על בעל דרגה כה בכירה לעסוק בענייני משרד הפנים.

- לא הייתי רוצה להפחיד אותך] הוא פנה אלי בלשון רבים/רבות, כנהוג בתרבות הרוסית בפנייה לאנשים לא מוכרים, ועל פניו מתוך כבוד]. אבל יש לך בעיה עם הדרכון. ברישומים שלנו מופיע תאריך הוצאה מסוים, ובדרכון עצמו מופיע תאריך אחר. זה גורם לבעיה של תוקף הדרכון. אני מבקש ממך להתייצב בלשכת משרד הפנים בשעה...ביום...".

הייתי אמורה להגיע לחקירה תוך יומיים. הוא לא ציין שחיפש אותי בקמפוס, אבל קרוב לוודאי הניח שאדע על כך. הרי הוא דיבר עם החברות שלי.

תוך כדי שאני מפנימה את גודל המכה, ומבינה שסיפור הדרכון הוא אמתלה מומצאת (הרי הכול בסדר עם הדרכון), היה לי חשוב לשדר לו שאינני מנחשת אפילו במה מדובר.

- זה נשמע לי מאוד מוזר, הרי קיבלתי את הדרכון הזה כחוק "אצלכם" במשרד הפנים, יש לי אותו כבר מספר שנים ואף פעם לא הייתה עם זה בעיה.

- ועכשיו יש בעיה. תגיעי ונברר את הכול.

כשניתקתי, התיישבתי ליד השולחן במטבח. הייתי לבד בבית, ואין ספור מחשבות רצו בראשי יחד עם דמעות. חשבתי כיצד אספר על כך לסבא. היו לו בעיות לב וחרדתי לשלומי. חשבתי כמה זה עלול להדאיג את הוריי ואת הסבתות. חשבתי על ההשלכות של כל זה על הקריירה של אמי במכללה, של אבי בחברת החשמל, של סבא שהיה אז ראש המחלקה באוניברסיטה, של סבתא מצד אבא כרופאה – אנשים יקרים ואהובים שבנו את חייהם, ובגללי הכול עלול להיהרס להם. חשבתי על זה שסיכנתי במידה כל כך רבה את כולם בגלל מה שאני עושה ובגלל החיים שאני חיה. הרגשתי רגשות איומים של אשם וחרדה. והיה בי גם כעס על זה שלא למדנו מן העבר ושטרם עזבנו את המדינה שבה לעולם לא ישרור חופש הביטוי והפרט, לעולם לא יסתיים שלטון טוטליטרי, וליהודים לעולם לא יהיה בה מקום ראוי ובטוח. הבנתי גם שביטחוני האישי נפרץ ושהמשך חיי נתון מעתה בידי אנשי הקג"ב ולהחלטתם. יכול להיות שלא יהיה יותר מועדון הצעירים, שאולי תהיינה השלכות על הקהילה שלנו. אולי לעולם לא אוכל להגיע לישראל. עולמי חרב.

חיכיתי לאימא, אבל גם רציתי שייקח זמן עד שהיא תבוא, שיינתן לה מעט זמן לא לדעת מה קרה ולהמשיך בחיים טובים ורגועים. כשהיא הגיעה ניסיתי לשמור על קור רוח, אבל אני רק יכולה לדמיין באיזה מצב הייתי כשהיא נכנסה הביתה. סיפרתי לה, בלי הפרשנות. היה ברור שאימא מבינה את המצב בדיוק כמוני. היא הציעה שני דברים: שלא נספר דבר לסבא, לפחות בינתיים; ושהיא תבוא איתי לשם.

כשסיפרתי לאימא על האיש שחיפש אותי ועל השיחה אתו, נזכרתי בשיחה שהייתה לי כחודש קודם לכן עם מישוהו שחשבתי שהיה חבר ללימודים. הוא היה מבוגר מרוב הסטודנטים בכעשור, בן עשרים ושמונה לערך. ולדימיר, כך קראו לו. הוא סיפר שלא הצליח לו להתקבל לאוניברסיטה מיד לאחר בית הספר והתגייס לצבא. אחר כך עבד, אך החליט שחשוב לו ללמוד. ניסה להתקבל והפעם הצליח. ולמה דווקא במחלקה לאנגלית? כי הוא מאוד אוהב שפות, וכדומה. הוא היה איש קצת מוזר, חכם אך מפוזר. לא ידענו דבר על משפחתו, לא הכרנו את חבריו, לא ידענו איכן הוא גר. באופן מוזר לא חשדתי בו. כנראה הייתי באופוריה בזכות האווירה החופשית אצלנו במחלקה. היו מגיעות אליה משלחות של מרצים וסטודנטים מחו"ל; המרצים והסטודנטים נסעו גם הם לכנסים וכמשלחות לחו"ל. לי אישית הזדמן להשתתף במשלחות מסוג זה לדנמרק ולקבל משם אורחים. רבים מהבוגרים מצאו עבודה בחו"ל, ועוד. זו הייתה הפעם הראשונה בחיי שהרגשתי שמסך הברזל התפוגג באמת. החברים שלמדו איתי היו מאוד פתוחים, וכפי שצינתי כבר, קיבלו את היהדות שלי והתעניינו בה. מאוד אהבתי את העבודה שלי בקהילה ובסוכנות וזה היה חלק ממני, ולא עלה על דעתי להסתיר את מה שאני עושה (למעט פרטים על זהות המתעניינים בעליה ועל אלה שנסעו דרכי לסמינרים ולמחנות הקיץ והחורף של הסוכנות). מדי פעם ישבנו, חבריי ללימודים ואני בקפטריה, וה"חבר המוזר" היה מצטרף אלינו. תמיד עם סיפורים מצחיקים, תמיד בטוב ותמיד התעניין בנו.

יום אחד הוא ליווה אותי לתחנת הרכבת הקלה ושאל או אפילו, יותר נכון, התייעץ איתי כחבר: לאיזו מדינה כדאי לו לנסוע לטייל? האם זה מסובך לקבל ויזה לארצות אירופיות? מה תוקף הדרכון בדרך כלל? ועוד. במהלך השיחה יצא לי לומר לו שהייתי בפולין כחלק ממשלחת של נוער יהודי, בהונגריה במחנה הקיץ היהודי כמה פעמים, ובדנמרק עם המשלחת של האוניברסיטה. הוא שאל אם לא היו לי בעיות לנסוע לחו"ל ועוד עם משלחות יהודיות. עניתי לו שלא, ו"למה שיהיו, התחלף השלטון, הסוכנות היהודית פועלת באופן רשמי ברוסיה והכל בסדר".

כעת לא היה לי ספק. הוא עובד הקג"ב הנמצא בקמפוס ועובד ולומד בו זמנית. בתקופה הסובייטית זו הייתה פרקטיקה מאוד מקובלת. בכל מקום עבודה היה נציג של הקג"ב. על אחת כמה וכמה במוסדות להשכלה גבוהה. באותו יום התברר לי שהפרקטיקה הזאת ממשיכה להתקיים. התקווה לחופש הפרט הייתה מוקדמת מדי.

יום החקירה הגיע, ובבוקר אימא הציעה שניסע לקניות. הייתי חייבת לעשות משהו כדי להתמודד עם הלחץ הנורא, ולכן הסכמתי. קנינו קצת אוכל ודברים לבית, ואימא אמרה לי שניסע ביחד כך, עם השקיות, לפגישה שאיש הקג"ב (הפס"ב, כפי שקוראים לזה היום) קבע איתי "במשרד הפנים". המחשבה הייתה לנסות "להוריד פרופיל" עד כמה שניתן.

הגענו למשרד הפנים, הרבה מאוד אנשים ישבו בתור להגשת בקשה לדרכון או לקבלתו. עוד רגע מתחיל הקיץ ואנשים שמחו שסוף סוף יש להם האפשרות לנסוע לחו"ל. אימא ואני יושבנו באותו תור, עם השקיות. בשעה היעודה ראיתי דרך דלתות הזכוכית מכונית של עובדי המדינה עוצרת בכניסה. סובבתי את ראשי לכיוונה של אימא להגיד לה שהוא הגיע. לא רציתי לראות אותו.

כעבור כמה שניות ניגש אליי ישירות האיש בן הארבעים וחמש בערך, גבוה, בלונדיני, עם שפם ועיניי תכלת. לא פגשתי אותו מעולם, אבל הוא זיהה אותי מתוך כמה עשרות אנשים באולם. כנראה הוא ראה אותי בעבר בלי שאהיה מודעת לכך. אחרי שבירך אותי לשלום, פנה לאימא ושאל למה היא הגיעה. היא ענתה לו שבדיוק עשינו קניות ביחד אז היא הצטרפה. הוא ביקש ללכת אחריו. אמי מספרת, שהיא הלכה אחריו ועמדה מחוץ לחדר שאליו נכנסתי. אני זוכרת רק שהייתי אתו לבד בחדר, שהיה מרוחק יחסית ממשרד הפנים, כבר בשטחם של שירותי הביטחון; חדר ללא חלונות, עם מעט רהיטים ועם תאורה מוזרה ומעומעמת. אינני יודעת כמה זמן ארכה השיחה. לא את כל חלקיה אני זוכרת, אבל אני זוכרת בעוצמה את התחושה של אובדן שליטה, של פחד, ואת זה שהמוח שלי עבד בצורה מאוד מאומצת.

הוא התחיל בכך שאמר שמאוד אכזבתי אותו שהגעתי עם אימא. הרי בחורה בגילי, ועוד כזו העובדת בתפקיד בכיר, אמורה להיות עצמאית ולדעת להגיע לבד. החלטתי להמשיך בקו זה. עניתי לו שבדרך כלל אני הולכת לכל מקום עם אימא. הוא ענה שחבל לו מאוד. אחר כך אמר, שאחרי בדיקה מעמיקה הדרכון שלי נמצא תקין. עניתי שזה מאוד משמח אותי. הכול תוך שמירה על פרופיל הנמוך. הוא שאל אותי באילו מדינות הייתי וכמה זמן, מטעמי איזה ארגון (כמה כעסתי על עצמי על השאננות הזאת בשיחה עם אותו ולדימיר...). עניתי לו שבפולין הייתי מטעם הסוכנות (כך נהגו לקרוא לארגון גם ברוסית). הוא תיקן אותי, ואמר שהגוף הזה נקרא אחרת מאז שנרשם כארגון רשמי ברוסיה, ושאל אם אני יודעת איך הוא נקרא. עלו בזיכרוני דפי הלוגו של הסוכנות שהיו לי בבית. עניתי שאני מניחה שהוא יודע טוב יותר ממני, ושיגיד בעצמו. הוא, כמובן, אמר. שאל האם גם בהונגריה הייתי מטעם הסוכנות. עניתי שהייתי במחנות הנוער של ארגון יהודי דומה (לא רציתי להזכיר את הג'וינט בשמו, כי הכרתי אנשים בעירי שעבדו דרכו ואת הקשישים בקהילה שקיבלו דרך ארגון זה חבילות מזון וסיוע נוסף).

הוא שאל על המועדון שהקמתי. ניסיתי לשטח ככל האפשר, לדבר על הפן החברתי בלבד: לומדים שירים בעברית כדי שהילדים יופיעו בקהילה, עוזרים לקשישים וכדומה. הוא שאל מה טיב העבודה שאני עושה בסוכנות ואיך אני עוזרת למשפחות לעלות. גם כאן שמרתי בעקביות על אותו קו, ואמרתי שהמשפחות מתקשרות ואני נותנת להם את הטלפון של הסוכנות (שהיא הרי ארגון רשמי ברוסיה). מעבר לכך, הם מסתדרים לבד. ועוד שאלות מסוג זה.

אני לא חושבת שהוא באמת האמין לניסיון שלי להוריד פרופיל. בכל זאת, המקצוע שלו הוא עריכת חקירות. לדעתי, הוא הבין מצוין מה עשיתי, כולל ההגעה עם אימא ועם השקיות. הוא הבין שהמחויבות שלי היא לאנשים שאני עוזרת להם לעלות, למועדון הנועד וסטודנטים שהקמתי, לקהילה שאני מנהלת; שלא אנדב אינפורמציה ולא אשתף פעולה בשום דרך. הוא שוב הדגיש כמה אכזבתי אותו שבאתי עם אימא, ושחרר אותי, כנראה משום שלא היו אמורים להיות עדים לחקירה כזו בבניין הקג"ב.

לא ידעתי מה מצפה לי. לא ידעתי כיצד אמשיך ללמוד באוניברסיטה שכל כך אהבתי, אך מסתבר שהחזיקה איש קג"ב המנצל את מעמדו כסטודנט, מפתח קשרי חברות עם סטודנטים אחרים ומלשין עליהם. ידעתי שדבר כזה לא היה קורה ללא ידיעתם ושיתוף הפעולה שלהם. האם יהיו עליי הגבלות כלשהן? האם אוכל להמשיך לעבוד? דבר אחד ידעתי בבירור: אי אפשר לחכות יותר עם העלייה. יותר ברור מזה זה כבר לא יכול להיות. אי אפשר להישאר כאן ולחיות את החיים היהודיים במחתרת.

כעבור כמה חודשים, בסתיו 1999, התמזל מזלי להתקבל לסמינר מדריכי הסוכנות מחבר המדינות העצמאיות (ברית המועצות לשעבר), שנערך בישראל. הדרך הייתה ארוכה מאוד: מיונים, ראיונות, המלצות, ועוד. וסוף סוף זה הלך להתגשם. הייתי בת תשע עשרה, ורוב בני משפחתי המורחבת כבר היו בישראל. כך גם הרבה מאוד חברים מהסוכנות ברוסיה שעלו ארצה, וכמובן, הישראלים שהכרתי במחנות ובסמינרים. ביקשתי מהסוכנות לאחר את טיסתי חזרה, כדי שיהיה לי זמן לפגוש את כולם, לשוטט קצת בארץ לבד, ולחשוב. לא יכולתי להאמין שסוף סוף זה קורה באמת; שזה אינו רק חלום; שאראה את ישראל במו עיניי; שאוכל להגיע לירושלים; שאוכל להיות בכל המקומות שעליהם למדתי ולימדתי כל כך הרבה; שאשמע סביבי שוב עברית; שאוכל להיות במקומות שקרו בהם אירועים בעלי חשיבות היסטורית לאומית לעם שלי; שאוכל להרגיש חלק מהם.

הייתי צריכה לבקש אישור להיעדר מהלימודים לשלושה שבועות, והתייעצתי עם שתי מרצות בכירות (אחת מהן יהודייה). הן המליצו לי לכתוב לדיקן ולרקטור שאני נוסעת למסע חפירות באסיה. הדרך שבה כתבתי את המכתב הייתה עצובה ומצחיקה כאחת. עצוב שבשנת 1999 אי אפשר היה לכתוב את המילה "ישראל", ועל אחת כמה וכמה עוד לבקש ממסד מכובד זה אישור לנסוע לשם. הגשתי את המכתב, וקיבלתי אישור רשמי, תוך איחולי הצלחה מהאוניברסיטה בחפירות באסיה.

בימים שלפני הנסיעה פחדתי שאולי לא יתנו לי לצאת לחו"ל. אבל החשש לא התממש, ולא הייתה בעיה. הנסיעה הייתה מדהימה. ביקרנו בכל המקומות בעלי המשמעות מהצפון ועד הדרום, וזאת

תוך עיבוד מעמיק של מה שראינו, כיצד זה משתלב בהקשר ההיסטורי והמסורתי, את מי פוגשים, אילו גישות הם מביאים בשיח הדתי והחברתי, ועוד. פגשתי את כל קרובי המשפחה שלא ראיתי כבר שנים, הכרתי את ילדיהם שנולדו כאן, פגשתי חברים ממחנות הקיץ של הסוכנות. כל יום שעבר העצים את ההרגשה שזה מקומי, שהמקום הזה הפך (או שמא תמיד היה) חלק ממני. הנסיעה הזאת הותירה עליי רושם אדיר והייתה מהאירועים המכוננים בחיי.

כמה ימים אחרי חזרתי, הבאתי איתי ללימודים אלבום תמונות מישראל. ישבתי עם חברים סביב שולחן פינתי בקפיטריה, והתבוננו בתמונות. פתאום, כדרך הטבע שלו, הופיע ולדימיר והתקרב לאט לאט אל השולחן, תוך כדי שהוא מנסה להציץ בתמונות. הסתובבתי אליו, סגרתי את האלבום, ואמרתי לו שלפעמים גם עליו לקחת חופש ולהתנתק מהעבודה. הוא חייך והתרחק. מאז לא דיברתי אותו ולקראת סוף השנה השלישית הוא נעלם. כנראה קיבל פרויקט אחר.

היה לי מאוד קשה לחזור מהשמש הישראלית לרוסיה המושלגת. הדבר הראשון החשוב היה לשוחח עם אימא ולהגיד לה שאני מתכננת לעלות ארצה, שאחפש תוכנית מתאימה של הסוכנות ואצטרף אליה. ואכן, לאחר חצי שנה מצאתי את התוכנית שנראתה לי מתאימה.

השנה האחרונה ברוסיה, מאז אותה חקירה, הייתה הפכפכה. מחד גיסא מאוד רציתי שהיא כבר תגמר ואוכל לעלות ארצה. מאידך גיסא, היו רגעים של שבירה ממש, כאשר במפגשים משפחתיים הייתי רואה את סבא ואת סבתא שלי ההולכים ומזדקנים וחושבת שהכול יכול לקרות, ולא אחיה עוד לידם, שלא אוכל לבקרם כמה פעמים בשבוע. אולי אפילו יגיע היום, ולא אוכל להיפרד מהם, כי לא אספיק להגיע (ואכן כך קרה). הייתי מסתכלת על אחי בן השלוש עשרה וחושבת שלא אהיה לידו בתהליך ההתבגרות שלו. אמנם, לגביו ולגבי הוריי פיעמה בי, משום מה, עוד תקווה קלה שאולי גם הם יעלו ארצה כעבור שנה-שנתיים-שלוש. אינני יודעת למה חשבתי כך; נראה שלפחות ברובד המילולי הם לא פסלו אז אפשרות זו. אני רק זוכרת שלי היה חשוב לומר להם בבירור שהחלטה לעלות הינה שלי אישית. מאוד אשמח אם גם הם יעלו, אבל אך ורק אם זו תהיה החלטתם הסופית, המתאימה לכולם.

מוקד נוסף לגעגוע, כבר בעודני שם, היו מועדון הנוער והסטודנטים היהודיים, שהקמתי וראיתי כיצד פרח והתפתח, הקהילה שריכזתי, קבוצות הורי הילדים שכבר עלו שהצליחו להתגבש ולהתפתח, חבריי ומשפחתי הרחבה. רגשית הייתי חצויה וכואבת מאוד, אך ההחלטה לעלות הייתה איתנה. לא היה בי צל של ספק שזה מה שנכון וצריך לעשות.

הגיעה ההודעה שאכן התקבלתי לתוכנית עליה לסטודנטים. לכל המשפחה היה מאוד קשה עם זה בכך הדבר נעשה לסופי. בהתחלה סבא העדיף לא לדבר על זה איתי במישרין, וניסה לברר פרטים דרך אימא שלי. הסיטואציה הייתה לו קשה מנשוא, אבל אני בטחתי בכך שהוא מבין היטב את

מניעיי. סיפרתי לו על החקירה, אבל גם ללא קשר אליה, בהתקרב נסיעתי גם הוא הסכים, שמבחינת אהבתי ליהדות ומבחינת חיי העתידים, באמת נכון לי לעלות.

באופן מפתיע, הוא לא ניסה להעלות אף טיעון אידאולוגי נגד ההחלטה שלי ואף לא השמיע בקול רם דאגה באשר לתהליך ההגירה, לבניית החיים החדשים בארץ רחוקה וזרה (עבורו, מאוד) או לכך שהיה לגמרי לבד. להיפך, כהרגלו סבא התחיל לבנות סוג של רשת ביטחון, לתרגל מבעוד מועד סיטואציות שאולי יקרו לי במקום החדש, כדי שאדע לתפקד בהן נכונה. כך עשה תמיד כשהייתי קטנה) כבר כתבתי על היחס המגונן של בני משפחתי אל ילדיהם). כשאספ אותי מהגן או כשחזרנו מטיול נהג לדבר בקול רגוע ושקט ולבקש ממני להביא אותו הביתה. כך היה בטוח שאמצא את הדרך גם אם אצטרך לעשות זאת לבד. היה מבקש שאפתח את הדלת במפתח, "עד שהוא יעלה במדרגות". וידא תמיד שאני יודעת מה עליי לעשות אם פתאום אלך לאיבוד במקום המוני או לא מוכר. ביקש באופן תדיר שאפרט מהזיכרון את כל הכתובות והטלפונים של ההורים, שלו ושל סבתא. לימד אותי לשחות, לחצות כבישים מסובכים. לימד מתי צריך לקחת איזו תרופה ובאיזה מינון. הוא גם פיתח איתי את סדר הפעולות במקרים של סכנה זו או אחרת. כמה וכמה פעמים אפילו עיבד איתי את הסיטואציה שבה הוא אינו מרגיש טוב ורק אני לידו) היו לו בעיות לב חמורות והוא רצה לוודא שאדע גם לדווח אם קורה משהו, וגם לא להיבהל ולא להישאר לבד במצב כזה לאורך זמן). את כל הדברים הללו אני זוכרת עד היום בעל פה, באופן טבעי אני מעבירה ידיעות יסודיות כאלה לאט לאט לילדיי. לקראת העלייה שלי הוא דיבר על כך שהוא בוטח בי, שעוד לפני גיל עשרים צברתי כבר חמש שנות ותק בעבודה) ואפילו השתכרתי טוב; שאני מובילה, מדריכה ובונה קהילה; שאני אדם חזק ויודעת שפות; שאני לומדת טוב ומהר, אוהבת לעבוד עם אנשים; ובכלל, שהכול יהיה בסדר. הוא שאל אם אני זוכרת איך מטפלים בבן אדם) בעצמי) במקרה של וירוס כזה או אחר, מה מותר ומה אסור לקחת, וממה מורכבת כל תרופה ותרופה. דיבר על זה שהוא מאמין שאמצא עבודה טובה די מהר. יחד עם זה ביקש שאלמד ואגיע להישגים לימודיים, הרי אני הדור הרביעי של בני המשפחה שזכיתי ללמוד לימודים אקדמאיים.

כחודשיים לפני הנסיעה נאלצתי להגיע שוב למשרד הפנים ולהגיש בקשה לדרכון חדש עם חותמת שאני 'עושה עליה'. התחושות שם היו מעורבות. כמובן, פחד קמאי; אבל גם תחושת ניצחון זעירה: שנה שלמה הם לא זימנו אותי לחקירות) אם כי שמעתי צלילים מוזרים בטלפון), וכן התקווה שבעוד חודשיים לא אהיה כאן יותר ולא אצטרך להתמודד אתם. עבר חודש והדרכון עדיין לא היה מוכן; עבר עוד שבוע, ועוד, ועדיין לא מוכן. עשרה ימים לפני התאריך שבו תואמה הטיסה שלי על ידי הסוכנות, עדיין לא היה לי דרכון. התחלנו להבין שב"משרד הפנים" מעקבים

אותו לא אוכל, מטעמים מובנים, לפרט כיצד בכל זאת הגיע אליי הדרכון, אך אוכל לומר שללא התערבותם של שני אנשים אמיצים, ושל ה' הפועל/ת בעולמו/ה, הייתי נשארת מסורבת עליה למספר שנים לא ברור.

עליתי ארצה ב-28 באוגוסט 2000, יום הולדתו השישים ותשעה של סבי. הפרידה ממנו בתחנת הרכבת באיוונובו הייתה קשה לי מכול. הוא כתב לי מכתבים ונהג להתקשר אליי, עד יום לכתו ביוני 2003. הספקנו להיפגש לחודש כאשר באתי לביקור ברוסיה שנה אחרי העלייה.

באופן מאוד סימבולי, כשהוריי, אחי ואני הגענו בבוקרו של יום העלייה למוסקבה, הדבר הראשון שראינו היה כיצד מגדל הטלוויזיה הממלכתית, אחד הסמלים הכי מוכרים של מוסקבה, עולה באש. לרגע לא יכולנו להאמין למראה עינינו, אך באמת באותו יום שבו עליתי ארצה נשרף כליל המגדל "אוסטנקינו" המפורסם. ההרגשה הייתה של אדמה בוערת. לא רק לנוכח המראה הסוריאליסטי הזה, אלא גם עקב כך שבאותה שנה נבחר ולדימיר פוטין לנשיא רוסיה, ועברו ה"מפואר" בקג"ב לא הבטיח עתיד מזהיר, לא למדינה ולא לאזרחיה.

יחד איתי עלו מספר סטודנטים ונוער ממועדון הנוער שהקמתי. האחריות עליהם עזרה לי מאוד בפרידה מהוריי ומאחי בשדה התעופה. בערבו של היום הגענו למרכז הקליטה של נצרת עילית, שם מוקמה התכנית שלי, ומשם התחלתי את דרכי בישראל. במהלך התוכנית למדנו עברית והתכוננו ללימודי ההמשך באוניברסיטה.

שנה לאחר העלייה התקבלתי לאוניברסיטת בר אילן והמשכתי ללמוד בלשנות אנגלית. עמדה לפניי האפשרות ללמוד תחומים אחרים, ועניינו אותי מאוד גם סוציולוגיה ופסיכולוגיה. אבל העדפתי ללמוד את התחום המוכר, לסכם בשיעורים ולהגיש עבודות באנגלית; בעברית עדיין היה מוקדם מדיי, ורציתי להתאקלם בהדרגה. באוניברסיטת בר אילן חייבים לקחת מספר קורסים ביהדות, כחלק מזהותה כאוניברסיטה דתית. שמחתי על דרישה זו, והשתתפתי בכל הקורסים הכלליים בתחומי היהדות. מהר מאוד הבנתי שלימודי היהדות מעניינים אותי הרבה יותר מבלשנות, והמשכתי ללמוד את שני התחומים.

עוד מתחילת דרכי בנצרת עילית ליוותה אותי משפחה של עולים ותיקים מצרפת, הוריה של חברה שהייתה לפני מספר שנים המדריכה שלי במחנה קיץ של הסוכנות ברוסיה. המשפחה הייתה אורתודוקסית מודרנית, עם חיבור חזק מאוד לצופים הדתיים בצרפת ולחוגים של "מניטו" (הרב יהודה לאון אשכנזי). אלה היו אנשים משכילים מאוד, מודרניים מאוד בלבושם ובחיי היום יום שלהם. הם השתייכו לבתי כנסת אשכנזי (האבא) וספרדי (הסבא). הייתי מגיעה אליהם פעם-פעמיים בחודש לשבת ולחגים. באופן תיאורטי ידעתי (מלימודי בסוכנות, כמובן לא מהבית) שמשפחות אורתודוקסיות אינן נוסעות בשבת, אינן מדליקות חשמל, ובכלל ידעתי על ל"ט אבות

מלאכה האסורות בשבת. ראיתי את המדריכים הדתיים במחנה בשבת וידעתי איך נראית השבת שלהם. אבל אף פעם לא הייתי בבית שומר שבת. התחברתי אצלם מאוד לאווירה המשפחתית בשבתות ובחגים, אהבתי מאוד את החגיגות של השבת ואת המעמד הכה-מיוחד שיש ליום זה. התחברתי גם לניתוק מהעיסוקים היום יומיים של עבודה ולימודים. הוא נתן זמן יקר של יחד, זמן של שקט, זמן לחשוב. יחד עם זה, ככל הנראה עקב העבר הקומוניסטי הטוטליטרי, לי אישית היה חשוב לשמר את הבחירה האישית בכל דבר שאני עושה; גם בשמירת שבת באופן כזה או באופן שהוא קצת אחר, באורח המתאים קצת יותר לי, לאופי שלי, לצורך השעה. כאשר התארחתי אצלם בשבת הדאיג אותי שאינני יודעת מה קורה במשפחה שלי ברוסיה, מה שלום סבא. חשבתי על זה, שאם סתם הם רוצים להיות אתי בקשר או מנסים להתקשר, אינני זמינה. מחשבות אלה הטרידו את מנוחתי. לא יכולתי לעשות עם זה כלום, כי היה לי חשוב לכבד את המשפחה המארחת. אבל, הייתי עסוקה בשאלה האם הכול חייב להיות דיכטומי ביהדות. היה לי ברור מאוד, שלא זה היה שהגדיר את הזהות היהודית שלי בתנאים של חו"ל, ועוד באלה מדינה קומוניסטית. גם נושא הנסיעה בשבת לא הגדיר אף פעם את זהותי היהודית ולא את השתייכותי הדתית ליהדות. שאלתי את עצמי האם הישארות בבית במשך יממה שלמה בגלל איסור הנסיעה הוא באמת עונג שבת? האם ההליכות הממושכות מבית כנסת הביתה, או לחברים שהזמינו לסעודה, הוא בשביל אנשים מבוגרים ולא לגמרי בריאים – עונג שבת? השאלות הללו לא נתנו לי מנוח. אבל בראש ובראשונה מה שהדהד בראשי כל הזמן הייתה השאלה של בחירה או היעדר הבחירה הבא מתוך בחירה להיות יהודי דתי.

בתי הכנסת שביקרתי בהם יחד אתם, גם הם היו נושא לחשיבה מתמדת. בהתחלה התרגשתי מכך שאפשר פשוט להגיע לבית כנסת בכל יום שרוצים, בכל מועד שרוצים. להגיע לבית הכנסת ברוסיה היה אומר נסיעה במשך כמה וכמה שעות ברכה או באוטובוס למוסקבה, נסיעה ברכבת התחתית עד לבית הכנסת. רק אחרי כל זה אפשר היה להגיע לתפילה, שלא התקיימה, כמובן, כל יום. וכמובן, אחרי התפילה לעשות את כל הדרך חזרה (דבר שכמעט היה בלתי אפשרי באותו היום), או להישאר אצל מישו מהחברים. מה גם, שבתקופת ברית המועצות היה אסור (או מסוכן) הגיע לבתי הכנסת, למרות שכמה מהם אכן פעלו. אנשי הקג"ב היו עומדים בכניסה ומצלמים) במצלמה יחסית גדולה עם פלאש משמעותי (את הנכנסים ואת היוצאים, ושולחים את התמונות לוועידות הסטודנטים של המפלגה שנכחו בכל אוניברסיטה, מכללה או בית ספר. הקלות הזאת שחוויתי עתה של להגיע לבית כנסת, ועצם המבחר בין בתי הכנסת, הפתיעו לטובה ואף ריגשו אותי מאוד.

יחד עם האושר של הגעה לבית כנסת היו שלושה מוקדי קושי עיקריים: המחיצה המפרידה על בסיס מגדרי; הלבוש הדתי, שגם הוא לא הגדיר אף פעם את זהותי היהודית, ובבתי כנסת הספציפיים הללו גם לא תאם את מה שנשים אלה לבשו בחיי היום יום (מכנסיים, העדר כיסוי ראש ושרוולים קצרים, ורק לבית הכנסת היו מתלבשות באופן אורתודוקסי מאוד); וכן תפקידן ומעמדם של נשים בבית הכנסת, לעומת מעמדם של הגברים. חשתי, שהנשים שבעזרת הנשים נמצאות שם בעיקר על בסיס חברתי, כאשר גברים הם אלה שהתפללו, הנחו תפילות וקראו בתורה. חלוקת התפקידים הזאת לא הייתה מובנת לי, אולי מפני שגדלתי במקום ללא הפרדה מגדרית.

היו עוד שני דברים שחשבתי עליהם כשהייתי מגיעה לבתי הכנסת הללו: שבגלל המחיצה הגבוהה והצפיפות בעזרת נשים אי אפשר לראות את בית הכנסת ולהרגיש שנמצאים בו; זה השפיע לרעה על חוויית התפילה. וכן עצם העובדה שהתפילה מתנהלת "על אוטומט", בלי תקשורת עם הקהל (גם כי שליח ציבור לא רואה כלל את כל הקהל), ובלא אפשרויות בחירה בטקסטים. חשתי לא אחת לגמרי לא קשורה למתרחש שם, הן בפן הקהילתי הן מפני שמה שקראתי ולא שיקף את הרגשתי או את מה שרציתי לומר. היו לי הרבה שיחות על סוגיות אלה עם המשפחה המארחת, אך על פי רוב התשובה שקבלתי הייתה: ככה זה צריך להיות, כך פועל בית כנסת, כך מתנהלת תפילה יהודית, אלה הטקסטים שכולם חייבים לקרוא, אלה התפקידים של גברים ואלה של נשים. כך היה מאז ומעולם. ככל שהזמן עבר, היה לי יותר ויותר קשה להגיע להתפלל בבית הכנסת, וכעסתי על עצמי. הרי אם כך זה אמור להיות, מדוע לי קשה עם זה.

ידעתי על קיומן של התנועות "הליברליות", אבל יותר בתיאוריה. ראיתי גם את היחס אליהם מצד המשפחה ההיא ומצד חבריהם. תמיד היה לנגד עיניי בית הכנסת במחנה הנוער של הג'וינט (בסרוש) הונגריה, שביקרתי בו פעמיים לפני העלייה. זה היה בית כנסת יפה ומרווח. לא הייתה בו מחיצה, אלא מעבר בין שני חלקים באולם התפילה. לרוב כולם ישבו יחד, ראו את שליחי הציבור ולא הייתה הפרדה על בסיס מגדרי באופן אטום והחלטי. בכלל, במחנה ההוא שהגיעו אליו ילדים ממערב ומזרח אירופה, וכן מברית המועצות לשעבר, יכולתי להרגיש את השבת ולהיות שותפה בה. תחום הפרהסיה שכולם כיבדו היה נוכח מאוד. יכולתי להיות שותפה בתפילות בבית הכנסת, כי לא הייתה כל הפרדה. כל בוקר מישוהו מהמדריכים או מהמדריכות היה מנחה תפילת שחרית מקוצרת, שהייתה מורכבת מקטעים נבחרים, וכללה מוזיקה ושירה. החוויה בעלת העוצמה ביותר עבורי הייתה כשכל המחנה יחד – מאות ילדים, מדריכים ואנשי צוות קראו ביחד "שמע ישראל". את כל זה לא הרגשתי בבית כנסת האורתודוקסי. יתרה מכך, התחלתי להרגיש שהזהות היהודית שלי שונה מאוד ממה שהייתה צריכה להיות, שאולי אינה נכונה (אם

קיים מושג כזה בתחום הזהות בכלל). הרגשתי שאם אורתודוכסיה היא האידיאל, אז לא ארצה לממש אידאל זה. מה זה אומר על היהדות שלי? הייתי נבוכה ומלאת צער. לא יכולתי להבין מדוע בעולם של אנשים משכילים, אנשי רעיונות, ספר ומודרנה, אין מקום לגיוון.

באוניברסיטת בר אילן, מעבר לשמחה אדירה על לימודי היהדות, ראיתי שמחייבים מרצים חילונים לחבוש כיפה בהיותם בקמפוס; ומרצות חילוניות – להתלבש לפי הסטנדרט הדתי. גם זה לא מזה חן בעיניי. המעטפת החיצונית אף פעם לא הייתה בסיס ליהדות שלי, ולא יכולתי להבין מדוע במדינה היהודית חייבים אותה; גם כאשר הדבר לא בא מתוך הרצון הפנימי של האנשים.

לקראת תחילתה של השנה השנייה ללימודים נאלצתי לחפש דירה ופניתי לדיקנט הסטודנטים של אוניברסיטת בר אילן על מנת להירשם למעונות. הייתי עדיין עולה חדשה מאוד, שנתיים בארץ. מגורים במעונות שבתוך הקמפוס יכלו להקל עליי משמעותית, כלכלית ולוגיסטית. כאשר הגעתי לדיקנט, נשאלתי מהיכן עליתי. עניתי להם שעליתי לפני שנתיים מרוסיה. נשאלתי האם הזדמן לי ללמוד ברוסיה "משהו על יהדות בכלל". לא הבנתי את הציניות שבשאלה, והמשכתי לספר אודות יהדותי, הקשר למסורת, העבודה בסוכנות והמשפחה האורתודוכסית המלווה. הוספתי שאני שומרת שבת וכשרות. נאמר לי שאין באפשרותם לרשום אותי למעונות, מכיון ש"לא למדתי בבית ספר דתי ברוסיה, והדבר יפריע לבנות הדתיות לשמור מצוות". תשובתם הפתיעה אותי ופגעה בי. רציתי מאוד לומר שלא אפריע לאף אחת, מכיון שאני יודעת מספיק אודות שמירת שבת וכשרות. העובדה שלא למדתי בבית ספר דתי (זו בכלל לא הייתה אופציה בתקופה ההיא) לא מעידה עליי דבר. אבל לא אמרתי דבר. העברית שלי לא הייתה מספקת, על אחת כמה וכמה במצבים של תערובת רגשות מסוג זה. הרגשתי דחוייה, זרה ולא מובנת. חשתי שמופעלות עליי סטיגמות מהסוג שחוויתי כיהודייה בברית המועצות. לפני אותו רגע לא עלתה על דעתי מעולם האפשרות שיהדותי אינה מספקת. את תחושותיי אלה חיזקה מאוד העובדה, שהכרתי כמה סטודנטיות "חילוניות למהדרין", אשר מטעמי החיסכון נרשמו למעונות הללו. הן, כילידות הארץ שידעו כיצד להסתדר במצבים כאלה, התלבשו לפי הסטנדרט האורתודוכסי כשהתייצבו בדיקנט. אני האמנתי שאני יהודייה כשרה, ולא עלה על דעתי להתחפש. לשמחתי הצלחתי למצוא דירה עם שתי שותפות חרדיות לא הרחק מן הקמפוס, על גבול רמת גן-בני ברק. כאשר נשאלתי על ידי חבריי הישראלים, מדוע אינני גרה במעונות, התביישתי לומר שלא קיבלו אותי בגלל המוצא שלי. לא האמנתי שכך קורה לי בישראל.

בשנה השנייה ללימודיי בבר אילן הזמינה אותי חברה להצטרף לסמינר של "מרו"ם" – ארגון הסטודנטים של התנועה המסורתית (שנקראה אז עדיין נקראת קונסרבטיבית). הסמינר ארך שלושה ימים, מחמישי עד מוצאי שבת, בפורייה שליד הכנרת. הופתעתי מכך שתפילות השבת

היו מעורבות בהשתתפות שווה של שליחי ציבור ושליחות ציבור; שלא הייתה מחיצה והלבוש לא תאם את הסטנדרט האורתודוקסי שלמדתי להכיר בבתי הכנסת בארץ. ועם זאת, כל המשתתפים שמרו שבת (רובם היו שומרי שבת, ואלה שלא, שמרו שבת בפרהסיה). כל זה היה חדש לחלוטין עבורי. תהיתי האם מה שראיתי מותר הלכתית; אם כן, למה באורתודוקסיה המודרנית אין נוהגים כך. מבחינתי, כל המתרחש שם היה טבעי לחלוטין, תאם לרוב את מה שחוויתי במחנות ברוסיה, את החוויה היהודית שחיפשתי. שוחחתי על הנושאים הללו עם משתתפי הסמינר, חלקם תלמידי בית המדרש לרבנים על שם שכטר (וכיום רבני קהילות מסורתיות והקיבוץ המסורתי).

העברית שלי עדיין הייתה בתחילת דרכה, הייתי שנתיים וחצי בארץ. גם הסמינר הסתיים מהר יחסית. השיחה שהצלחתי לנהל הייתה חלקית בלבד. אבל היה לה המשך. בסמינר פגשתי את יוני, רכז סניף מרו"ם בירושלים. התחברנו והיינו לזוג. כמה חודשים לאחר מכן, לקראת סיום השנה השנייה ללימודיי באוניברסיטת בר אילן, עברנו לגור יחד בירושלים והצטרפתי לקהילה המסורתית בבית הכרם. יוני היה חבר בה מאז עלייתו ארצה בשנת 1990. הגענו לתפילות אחת לשבוע לפחות, בשבתות וחגים, הוזמנו לסעודות אצל חברי הקהילה, ואנחנו בקשר חברי עמם עד היום. אהבתי את השילוב של מסורת עם ההיבט האינטלקטואלי, ששואל שאלות ולא מקבל דברים כמובנים מאליהם. אהבתי מאוד את הישיבה המשותפת, את הדרשות של חברות וחברי הקהילה, אהבתי מאוד ששליחות הציבור נעשתה בידי נשים וגברים. מצא חן בעיניי שליח/ה ציבור יכול/ה לראות את כל משתתפי התפילה ושהתפילות היו מוזיקאליות (ווקאליות) מעט יותר מאלה שבבתי הכנסת האורתודוקסיים שהכרתי. חברי הקהילה שגרו הרחק מהקהילה הגיעו לתפילות ברכב, אך לא הרבנים. החלוקה בין רבנים וחברי הקהילה בנושא זה נראתה לי מוזרה, אך שמחתי שלפחות חברי הקהילה מרגישים בנוח להגיע ברכב.

כאשר החלטנו להינשא היה ברור לשנינו שנעשה זאת דרך התנועה המסורתית. ליוני זה היה ברור מכיוון שזו ה'גרסתא דינקותא' שלו. הוא גדל בקהילה, בר המצווה שלו נחגג בקהילה, לעיתים שימש שליח ציבור בשבתות בקהילה המסורתית. האופציה האורתודוקסית לא הייתה כלל באופק. בעת ההיא הייתי עדיין בתחילת דרכי בתנועה המסורתית, אך חשתי את הקשר אליה. ככל שלמדתי יותר, כך רחקה ממני האורתודוקסיה. רבני התנועה המסורתית נראו ונשמעו לי מעמיקים, בעלי נועם הליכות. הגישה שלהם נראתה לי מאפשרת ושוויונית עד מאוד. שימח אותי לשמוע, שניתן לכתוב בעברית על שטר הכתובה (כנראה מאהבתי הרבה לעברית) ושגם אני יכולה לומר פסוק כלשהו. אמנם בשום אופן לא את "הרי אתה מקודש...", אבל בתחושתי אז זה היה ליברלי מאוד.

מה ששימח אותי במיוחד היה, שבתנועה המסורתית לא עורכים בדיקות יהדות פוגעניות דוגמת אלה שנעשו (ולצערי הרב, נעשות גם כיום) בבתי הדין הרבניים. באותה העת, לאחר שנתיים וחצי בארץ, כאבתי כל פעם מחדש כששמעתי את סיפורי הוכחת היהדות. זה היה תמיד תהליך משפיל של בדיקת מסמכים אישיים, נוספת לזו הקונסולרית שכל העולים מחמ"ע (חבר המדינות העצמאיות, ברית המועצות לשעבר) עברו ממילא לפני עלייתם ארצה. בדיקה זו כללה, בדרך כלל, מספר מפגשים עם חוקר יהדות (כן, יש תפקיד כזה עדיין), גבר אולטרה-אורתודוקסי, לרוב עולה ותיק מברית המועצות לשעבר. תפקידו לבדוק בקפדנות יתרה כל מסמך ומסמך של הפונים, אחורה עד ארבעה דורות (זאת, בוודאי, בהנחה שהמסמכים שרדו את הפוגרומים בתחילת המאה העשרים, את המהפכה הסובייטית, את מלחמת האזרחים, את השואה, את מלחמת העולם השנייה ואת המשטר הסובייטי... (החוקר בנה רצף מהמסמכים המשפחתיים, שכלל: תעודות לידה, תעודות נישואין, אישורי שינוי שמות משפחה בעת נישואין, אישורים ממקומות עבודה, כרטיסי צבא, כרטיסי חבר במפלגה ואפילו כרטיס קורא מספריה סובייטית. כל זה לשם הטלת ספק בקשר גנטי בין קרובים, חשד שמא מסמכים זויפו במטרה להירשם כיהודים ולעלות לארץ. ברוב המסמכים של היהודים, לפחות באלה הקשורים ללידה, פקידי משרד הפנים הסובייטי נהגו לכתוב בסעיף הלאום "יהודי"; חוקרי יהדות דורשים לראות רישום זה. במסגרת בדיקות אלו, המועמדים להינשא נדרשים להביא תמונות של כל בני המשפחה, על מנת שהחוקר ייווכח בדמיון הפיזי בין הורים לילדים. בכך לא די. בתי הדין פתחו שיטות מתוחכמות כדי לבדוק אם לא מדובר חלילה באימוץ. הנחת היסוד של התהליך, המובנת לכל משתתפיו, היא שהמועמדים הם בחזקת מזייפי מסמכים, שהם אינם יהודים – עד שיווכח אחרת. על בדיקות אלה למדתי בהרחבה שנים אחדות לאחר מכן, בתקופת עבודתי במכון עתים, כאשר סייעתי לאלה שלא עברו את הבדיקה המשפילה והנוראה. מצער מאוד שאותה אטימות לב ממסדית, ואפילו קשה יותר, מופעלת על יהודים יוצאי אתיופיה.

האבסורד שבדרישה להוכחת יהדות, לאחר שטרם העלייה כבר נבדקו המסמכים בידי קונסול ישראל, היכה בי בעוצמה. מעבר להבנת הבעייתיות שיש במבנה שלטוני שאינו מפריד דת מהמדינה, חשבתי שזו אכזריות שאין כמותה; להטיל ספק ביהדותם של העולים דוברי הרוסית (שיהדותם, ולא רק לצורך מימוש חוק השבות, כבר הוכחה על ידי גורם מדיני רשמי), אחרי מה שחו, אחרי ששרדו שם כיהודים. בעיניי, יציאתם של יהודים מהתופת של השלטון הקומוניסטי הינה נס; עבורי לפחות, זו יציאת מצריים של ממש. עד עצם היום הזה, לאחר כמעט שש עשרה שנה של עיסוק מקצועי בתחומי דת ומדינה בישראל, אני חשה שבר גדול מעצם הנרמול הנמשך והולך מצד הממסד הדתי האורתודוקסי של הפגיעה הקשה הזו ביהדות ברית המועצות לשעבר, והניצול הציני של פחדם המוטמע של עולי חמ"ע מהשלטון. אי לכך, ולמרות עצותיהם של קרובי

הישראלים שנתחתן דרך הממסד המוכר ונחסוך את הצורך לנסוע לחו"ל ("הרי לכם אין בעיה להוכיח את יהדותכם"), החלטנו שבשום אופן לא נעשה זאת. לא הייתי מוכנה לשתף פעולה עם הממסד הדתי האורתודוקסי ולאפשר לו לקחת איזשהו חלק פעיל בחיי. התחתנו דרך התנועה המסורתית, הרב אהוד בנדל ערך את החופה והקידושין שלנו.

כחצי שנה לאחר מכן, בסוף אביב 2004, בעודי בת כמעט עשרים וארבע, נודע לי שהתפנה התפקיד של מנהלת ארגון הסטודנטים של התנועה המסורתית, מרו"ם. הגשתי את מועמדותי לתפקיד. התקווה שאתקבל הייתה קלושה. אני חיה מעט מדיי זמן בארץ, אינני מכירה די את הסביבה התנועתית ולא את הפעילות הסטודנטאלית בקמפוסים, שהרי באוניברסיטת בר אילן אין 'בית הלל'. אבל חלמתי לחזור להיות אחראית על פעילות משמעותית, עם תוכן יהודי, ליצור אירועי תוכן ולחבר סביבם אנשים, ליצור תהליכי למידה מעניינים, כאן בישראל. להפתעתי הרבה, אחרי תהליך ארוך של ראיונות גורמי תנועה שונים, כתיבת תכנית עבודה לדוגמה, שיחות טלפון עם חברי הועד – התקבלתי. זה היה התפקיד הראשון המשמעותי שלי בישראל. ניהלתי פעילות סטודנטאלית יהודית מטעם התנועה המסורתית בחמישה קמפוסים, מתל-חי בצפון ועד באר-שבע בדרום. ארגנתי פאנלים בשיתוף בתי הלל, הקרנות סרטים עם דיונים, בתי מדרש, מפגשים עם רבנים מכל התנועות, הרצאות, שבתונים עם מרצים אורחים וסטודנטים לרבנות, טיולים (אתר כטקסט), תיקוני ליל שבועות עם סטודנטים מחו"ל הלומדים בישיבה הקונסרבטיבית, קריאות מגילה חגיגות בשיתוף בתי הכנסת של התנועה. השתתפנו בהפגנות בנושאים יהודיים וחברתיים בוערים, בפסטיבל "הקהל", ועוד. תוך כדי העבודה למדתי יותר ויותר על תחומי היהדות הרבים, על ישראל מהפן האקטיביסטי-היהודי, על יחסי דת ומדינה בישראל, על עולם התנועות "הליברליות" לגווניו. בהדרגה נעשתה התנועה המסורתית בשבילי לבית רוחני. אחרי שלוש שנים מאוד משמחות ומהנות הכרתי את כל קהילות התנועה, את ההנהגה המתנדבת בכל קהילה וקהילה, את רבני התנועה המכהנים ואת הסטודנטים לרבנות מסורתית, את כל אגפי התנועה, את "מסורתי עולמי", את הישיבה הקונסרבטיבית, את מדרשת ירושלים, את מכון שכטר, ועוד. במקביל לתפקיד זה ריכזתי מטעם "מסורתי עולמי" שתי קהילות קונסרבטיביות במוסקבה וסנט פטרבורג, ארגנתי שם סדרי פסח, ואת חגי תשרי.

לאחר שלוש שנים הוצע לי להיות מנהלת פיתוח הקהילות של התנועה המסורתית, בתפקיד זה עבדתי שנתיים נוספות.

כל שנה, בתחילת האביב, הייתי מקבלת שיחת טלפון מדיקנית בית המדרש לרבנים על שם שכטר, ששאלה שוב ושוב אם כבר החלטתי להגיש מועמדות ללימודים בבית המדרש. כל שנה הייתי עונה לה שטרם החלטתי, אבל בתוך תוכי חשתי כבר מאז תקופת בר אילן שאני רוצה

להעמיק בלימודי היהדות. רציתי למצוא עצמי לא רק בצד הניהולי של פעילות יהודית משמעותית. האמנתי, שיום אחד אוכל גם ללמד ולהוביל תהליכים יהודיים משמעותיים. חלמתי על בית מדרש קהילתי שישלב ישראלים מרקעים תרבותיים שונים, מקום שאפשר ללמוד בו במספר שפות, לצד פעילות חברתית מעניינת, ועוד. עם זאת, ידעתי שבבית המדרש על שם שכטר מחייבים את הרבנים לא לנסוע בשבת, כחלק מהמחויבות הנדרשת להלכה. באותה תקופה, זה היה המכשול העיקרי שמנע ממני להגיש מועמדות לבית המדרש. פתחתי את נושא הנסיעה בשבת, הן בבית עם יוני, הן בפגישת גישוש שנערכה עם ההנהגה של בית המדרש. יוני אהב את הרעיון שלא ניסע בשבת. הוא חשב שזו מסגרת מיטיבה, המאפשרת להעמיק את הקשר עם הילדים ולתת לשבת מעמד חגיגי יותר. בשכטר ניסו לשכנע, בטיעון שתמיד אפשר לנסות שלא לנסוע, גם מי שנסעו רוב חייהם. אפשר להחליט שלא נוסעים יותר. מתרגלים לכך מהר. גם נושא חינוך הילדים עלה גם בשיחה איתם. לי היה חשש די כבד. כפי שכתבתי לעיל, נסיעה בשבת מעולם לא הגדירה את הזהות היהודית שלי. אבל היה בי גם הרצון העז ללמוד ולהעמיק ביהדות. את ההתלבטות שלי הכריע הזמן. עדות הקבלה קרבו מהר מאוד. בוועדה העליתי את העובדה שאני נוסעת בשבת, בעיקר לקהילה ולסעודות אצל חברים. התשובה הייתה שזה בסדר, שאינני הראשונה מבין הסטודנטים, אך כולם הפסיקו לנסוע בשבת עם תחילת הלימודים ומוצאים בכך משמעות רבה כיום. ובכלל, כנסת הרבנים בישראל אינה מאפשרת נסיעת רבנים מסורתיים בשבת וחגים. כעבור מספר ימים קיבלתי תשובה חיובית. התקבלתי לבית המדרש.

בשנת 2009, כאשר בתי הבכורה, אביגיל, הייתה תינוקת בת פחות משנה, התחילו לימודי הרבניים לצד לימודים לקראת התואר השני בתחום התלמוד, ההלכה ותולדות עם ישראל.

למדתי בבית המדרש כשש שנים. במהלכן הפכתי לאימא של אבשלום ואבינעם. נהניתי מאוד משני תחומי הלימודים, אהבתי ללמוד בחברותא. התמזל מזלי ללמוד אצל מורות ומורים נפלאים. התאהבתי בתלמוד. נפתח בפניי עולם חדש לחלוטין: השפה הארמית הדהימה אותי, המבנים הלוגיים, ההגיון הפנימי בסוגיות, המציאות של חיי היום יום בתקופת התלמוד, מערכות היחסים בין אנשים, מבנה החצרות, מראה הסעודות, האופן בו אנשים ראו והבינו את העולם. כל אלה ריתקו אותי עד מאוד. עבורי זה היה שילוב של כל התחומים האהובים עלי: בלשנות, היסטוריה של העם היהודי, סוציולוגיה, המסורת היהודית וחשיבה לוגית (הייתי אומרת, אפילו, מתמטית). לצד השמחה והעמקה היו גם קשיים. העיקרי היה לידי חוסר הגדרה של מהות התנועה. לא הסתפקתי בהגדרה "מי אנחנו לא". ציפיתי מתנועה אידיאולוגית יהודית להגדרה חיובית. היה לי קושי רב בתחושה שהאמירה שביסוד ההסתפקות בדרך השלילה, הייתה אמירה, במישרין או בעקיפין, שהאידיאל שממנו נגזרת הפעילות התנועתית, הרבנית והקהילתית, הוא האורתודוקסיה.

הניסיון לומר, שהשינויים, אשר נעשים במסגרת ההלכה נבדקים תדיר האם הולכים בתלם האורתודוכסי; שאלה שינויים נחוצים באמת, וסיבתם אינה שאיננו שומרי מצוות אמיתיים. כל זה נראה לעיתים נואש ומצטדק. חשתי כך לגבי האיסור על נסיעת רבנים בשבת, בעוד כל חברי הקהילה נוסעים, האיסור לחתן זוגות להט"ב, האיסור להסמיכם לרבנות. גם כאשר ההסמכה הותרה בלחץ כלכלי כבד מצד המוסדות להכשרת רבנים בארצות הברית, התבקשו הסטודנטים הלהט"בים להרכיב בית דין שיסכים להסמיכם; לא זה הרגיל של בית המדרש. אין זה פלא שרובם העדיפו לסיים את לימודיהם בהיברו יוניון קולג' ובישיבה הקונסרבטיבית. דברים אלה גרמו לקרע פנימי כואב בתוך התנועה. חלק מהרבנים השיאו זוגות להט"ב ביקום בניגוד לפסיקה האוסרת של כנסת הרבנים, וספגו ביקורת קשה ביותר. אחרים כתבו מאמרי דעה הגובלים בהפליה קשה וכניסה לחיי הפרט, ברמות מביכות שאינן הולמות את הרמה האינטלקטואלית והגישות ההומניסטיות שאותם רבנים ניסו לשדר בשאלות אחרות.

איסור נוכחות בעת חתונה מעורבת היה אמור למנוע ממני להיות נוכחת בחתונה של אחי ואשתו, אשר נישאו בטקס אזרחי ברוסיה. איסור הנסיעה בשבת, חסר הגמישות, הצליח למנוע מאתנו אפשרות להגיע לקהילה בשבתות וחגים; ומנע מילדיי לגדול בקהילה מיום היוולדם. התייעצתי רבות, גם עם בעלי הפסיקה בנושא זה. נאמר לי שוב ושוב שבידי שתי אפשרויות: לעבור לדור בקרבת קהילה שבה נרצה להיות חברים; או ללכת לבית כנסת הקרוב לביתי (חב"ד וש"ס). זה עדיף על נסיעה בשבת.

הרבה זמן השלמתי עם מציאות זו, אבל בשלב מסוים לא יכולתי שלא לחוש את עוצמת ההשפעה המזיקה של הדברים הללו עליי ועל משפחתי. ניסיתי לדבר עם הדיקנים השונים (בתקופתי בבית המדרש התחלפו חמישה דיקנים). השיחות לא הביאו להתקדמות כלשהי. במשך שש שנים לא נסעתי בשבת. באופן אבסורדי, תקופת לימודי הרבנות בשכטר הייתה התקופה היחידה, מאז שהייתי בת שתים עשרה, שבה לא השתייכתי לקהילה יהודית. הדבר צרם לי מאוד וציער אותי. בוקר אחד הסעתי את בני אבשלום לגן, ולפתע הוא צועק בהתפעלות: "אימא, תראי, סופרמן! אני רואה סופרמן!" הילד ראה איש חרדי עם טלית וחשב שהוא סופרמן... הילד המתוק הביע כל מה שחשבתי עליו תקופה כל כך ממושכת. אני חיה אבסורד לא יאומן. בגלל היותי סטודנטית לרבנות, ילדיי מנותקים מהיהדות. לא הייתי מוכנה בשום אופן לעשות לילדיי מה שהמפלגה הקומוניסטית ניסתה לעשות למשפחתי ולי. אסור היה שאתן לכך לקרות. הבנתי, שמסיבות אידיאולוגיות משמעותיות, לא אוכל לקבל את הסמכת בית המדרש על שם שכטר. זאת, למרות שהשלמתי את כל חובות השמיעה שלי הן בבית המדרש, הן לתואר השני; שכל שעמד ביני ובין השלמת המהלך

היה הגשת עבודות אחדות, עמידה בפני בית הדין של בית המדרש, וכתבת כמה מבחנים לתואר שני.

דרך עבודתי בתנועה המסורתית, ולאחר מכן דרך עבודתי במכון "עתים" ו"בפרויקט קשר", נחשפתי לפעילותה של התנועה הרפורמית; הן לפעילות הסטודנטיאליט, הן לפן של דת ומדינה. מעט גם לפן הקהילתי. הכרתי רבנים רפורמיים אחדים, והבנתי את ההבדלים העיקריים בין התנועות.

פתחתי בשיחות עם הנהלת בית המדרש על שם שכטר על רצוני לעזוב. במקביל התחלתי בבדיקה אם אוכל לעבור ללמוד בהיברו יוניון קולג'. ההבנה, שלא ארצה לקבל הסמכה משכטר, הייתה ברורה ומובנת. היו לה השלכות רבות, אישיות ומקצועיות. עבורי זו הייתה עזיבת בית, חברות/ים לספסל הלימודים, רשת חברתית גדולה ומשמעותית; זה היה מעבר אל הלא-נודע, אל תנועה שלא הכרתי ממש, אך חשתי שהיא קרובה יותר להשקפת עולמי ולפרקטיקה הדתית שלי. הגירה נוספת.

התהליך של עזיבה היה ארוך (למעלה משנה) וכואב. הוא כלל ניסיונות לשכנע אותי להישאר ולסיים אצלם, ולצדם הפתעות מרות שאינני רוצה לפרט כאן. .

בסתיו 2016 התחלתי את דרכי בקולג'.

הקבלה של צוות המורים הייתה מדהימה. נדהמתי עמוקות מיופי התפילות בבית הכנסת, מכך שישנה תכנית מובנית בתחום הכשרת מנחי התפילה. הופתעתי עד עמקי נשמתי מכך שישנו ליווי רבני כחלק מתוכנית הלימודים. הליווי, שזכיתי לו, עטף והצמיח אותי בדרך הלימודית הרבנית, הציע תשובות רבות שהייתי זקוקה להן והנכיח את הפרספקטיבה האישית-המקצועית שלי. בזכות עבודתי המעשית בשנתיים האחרונות בקהילת "קמץ" נעשינו חברי הקהילה. הנחיתי קבלות שבת ושחרית, התחלתי לקיים בקהילה קבלות שבת עבור חבריי דוברי הרוסית שעבדתי עמם בסוכנות ברוסיה ועבור בנות/בני זוג/ם דוברי העברית. ילדיי נהנים מאוד להגיע לקהילה ולמפגשים אלה, ושרים בבית קטעים מהתפילות ששמעו. משמח אותי עד מאוד שהם שבו וקנו להם שייכות לקהילה ולחיייה היהודיים.

דרך הלימודים הכרתי את הספקטרום האנושי המגוון שקיים בתנועה, את רוחב המעוף הרוחני והרבני, ובעיקר את קבלת האחר/ת כמות שהוא/י, כמו שאני.

יעבור עוד זמן עד שתושלם האינטגרציה של כל מה שלמדתי בדרכי הרבנית. אבל הדבר כבר הולך ומתרחש במידה רבה בכל מה שאני מלמדת, באקטיביזם שלי, בחינוך ילדיי ובחיים עצמם.

חשוב לי להמשיך ללמוד כדי לבסס על הידע במקורות מה שאני מלמדת, לדעת מדוע אנחנו מקיימים משהו או איננו מקיימים משהו, כיצד תהליך זה התרחש. חשוב לי לשמור על כשרות (חברתית) ועל הזהות היהודית האיתנה כהמשך הדורות הקודמים במשפחתי. חשוב לי מאוד לראות כל אדם באשר הוא אדם, וללכת איתו/ה בדרכו/ה; ללא אג'נדה דתית או פוליטית, חשוב לי מאוד לפעול לאור הערך של תיקון העולם, לנסות לתקן במידת האפשר. ובראש ובראשונה, רצוני הוא להיות אדם טוב.

פרק שני

יהודי ספרד ויהודי רוסיה: הרקע והסיבות לנתק מהמסורת היהודית ולחזרה אל חיקה; קווי דמיון והבדלים.

כעת נפגוש קבוצת יהודים מגוונת ומעניינת לא פחות מיהודי ברית המועצות: יהודי ספרד. נעסוק בתקופה שלאחר ההמרות ההמוניות של יהודי ספרד לנצרות, גירוש ספרד, המרות המוניות של היהודים בפורטוגל, סגירת גבולות המדינה והגעתם של יהודי ספרד (האנוסים, המומרים, אשר נקראים, בדרך כלל, בספרות המחקר "נוצרים חדשים") (לאמסטרדם. נראה כיצד הגדירו עצמם מבחינת הזהות הדתית, כיצד ראו את יהדותם ובמה היא באה לידי ביטוי. נראה, כיצד האוכלוסייה הסובבת, אשר איננה יהודית התייחסה אליהם. נלמד על תחומי העיסוק של אותם היהודים. נראה כיצד קיבלו יהודים, אשר אינם מספרד, אלא מקהילות אחרות. נראה מה היה מרכז החיים היהודיים עבורם ובאיזה אופן ראו את הקהילה היהודית ומה משמעותה הייתה עבורם. נתעניין ביחסם אל ההשכלה האוניברסלית. נראה האם קיים דמיון כלשהו בין יהודי ברית המועצות לבין יהודי ספרד באספקטים אלה או שמע אין כל בסיס להשוואה. ידוע לנו כי מדובר בתקופות ונסיבות היסטוריות שונות לחלוטין, אך נראה, כי כאשר מדובר בהיבטים של זהות דתית או אתנית, רדיפה על רקע מוצא וכתוצאה מכך, תהליכי התבוללות לנגד תהליכי שמירת מנהגים ואמונות למרות תהליכים אלה, בכל זאת קיים בסיס להשוואה.

נתחיל בכך שנראה את מצבם של היהודים של שתי הקבוצות טרם המאורעות הטרגיות של הגירוש וההמרות בקרב יהודי ספרד ואת המהפכה הבולשביקית, השלטון הסובייטי והשפעתם על יהודי רוסיה. ננסה לראות אם מצבם של היהודים בשתי הקבוצות הללו, למרות ההבדלים המובנים בין התקופות השונות, ולבדוק, האם היה מין המשותף ביניהם. לא בהכרח העובדתית של מה שעברו וחוו, אלא יותר מבחינת התהליכים הפנימיים והסיבות לתגובותיהם, כאלה או אחרות.

במהלכן של אלף השנים, המכונות 'ימי הביניים' (בין המאה החמישית לבין המאה החמש עשרה לספירה), היה האי האיברי, לעין גיא חזיון באשר למפגש בין שלושת הדתות המונותאיסטיות-היהדות, הנצרות והאסלאם¹. בספרד מפגש מיוחד זה, השונה בין מפגשים דו-לאומיים למיניהם,

¹ עליזה מיוחס ג'ניאו, יהודים, אנוסים, 'נוצרים חדשים' בספרד, תל אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 1999, עמ' 7.

ארץ כשמונה מאות שנה. מחד גיסא, היו אלה זמנים אשר התאפיינו בתשוקתן של הקבוצות האתניות השונות בספרד לידע ולמידה באווירה פלורליסטית: תקופה זו היוותה בסיס לפריחתה של יהדות ספרד, המכונה גם 'תור הזהב'; מאידך גיסא, לקראת סוף המאה השלוש עשרה הייתה זו 'החברה הרודפת' אשר קטעה את שגשוגה של יהדות ספרד ושמה קיץ לפלורליזם התרבותי במדינה. שלטון זה של הרקונקיסטה (Reconquista), כיבוש מחדש, ראה את ייעודו ביצירת חברה הומוגנית תחת הדת הנוצרית.²

היהודים בספרד תמיד היו קבוצת מיעוט, אשר גם בתקופה שקדמה לגרוש, הורשו להתגורר בקרבתם של קבוצת הרוב- הנוצרי או המוסלמי, בתנאים מוגבלים. כאשר מדובר בתקופה שקדמה להיווצרותה של ברית המועצות, אנו מתייחסים לתקופה ממושכת של כמאה עשרים ושש שנים מאז 1791 ועד המהפכה הסובייטית ב-1917, תקופה בה באופן חוקי הוגדר "תחום המושב" בו היהודים של האימפריה הרוסית הורשו להתגורר, כאשר רוב האימפריה הייתה כמעט ריקה מהיהודים. זה קרה בעקבות שתי חלוקות פולין ב-1772 וב-1793) חלוקת פולין שלישית קרתה בתקופת תחום המושב בשנת 1795), יהודי פולין נעשו לנתינים של האימפריה הרוסית.³ כאן אנו רואים הבדל בהיבט הסוציולוגי וגאו-פוליטי בין תנאי ומקומות המגורים של יהודי האימפריה הרוסית לבין אלה של יהודי ספרד. יהודי האימפריה הרוסית חיו באזור מוגבל, כקבוצה נפרדת הרחק ממרכז של המדינה, בשכונות לא קרובה עם עמים (מיעוטים) (אחרים) (אוקראינים, בלרוסים, רומנים, ליטאים ועוד, אך לא לצד אוכלוסיית הרוב - הרחק מין העם הרוסי). חשוב להדגיש שלפני תקופת תחום המושב יהודים לא הורשו להתגורר בשטחה של האימפריה הרוסית כלל.⁴ הבדל במגורים מעורבים) ספרד (ולבין אלה הנבדלים) (יהודי האימפריה הרוסית) (שקדמו למאורעות ההיסטוריים ששינו את חייהם ללא הכר) (המרות המוניות וגירוש ספרד ופורטוגל בקרב יהודי ספרד, והתקופה הסובייטית בקרב יהודי ברית המועצות), היוו בסיס למעמד השונה. עד המאה השלוש עשרה ליהודי ספרד, למרות היותם מיעוט במדינה, הייתה אפשרות להשתכר כבוד, לעסוק במגוון מקצועות ולהשתלב בחברה השולטת. יהודי ספרד הצליחו להשפיע על התפתחות התרבותית ועל עיצובה המדיני של ספרד.⁵ לעומת זאת, יהודי רוסיה לפני היווצרותו של תחום המושב, היו לעם לא רצוי, שהשלטון של האימפריה הרוסית כלל לא הרשה בשטחה. בתקופתו של תחום המושב, למרות הפיכתם של יהודי פולין לנתינים רוסיים, חלו עליהם הגבלות קשות בתחומי העיסוק (בעיקר סחר). דבר זה הביא לעוני ומגורים בתנאים קשים. הצפיפות וחיי

² שם, עמ' 8.

³ ג'ון קליר, התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה (1772-1881), (תולדות יהודי רוסיה, מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1772-1917, ירושלים: רכז זלמן שז"ר, 2012, עמ' 15.

⁴ שם, עמ' 15.

⁵ עליזה מיוחס ג'ניאו, שם, עמ' 8.

הקהילה הסגורה בקרב יהודי תחום המושב הביאו לשמירת המסורת היהודית (כולל זו ההלכתית) לשמירת החינוך יהודי מסורתי וכן לשמירת השפה היהודית המדוברת, יידיש, ושפת הלימוד, הכתיבה והטקס היהודי, עברית.

הדבר המעניין הוא, שלא בסיס המוצא של היהודים הקשה על השלטונות באשר לקבלתם של היהודים אל תוך מרכז המדינה. למרות שבתחום המושב יכלו היהודים הן לנוע בחופשיות, הן לקיים אורח חיים יהודי דתי, תמיד הוצעו להם הטבות (תשלומים כספיים או הפחתת עונשין) אם ימירו את דתם.⁶ באופן מפתיע, יהודי שהמיר את דתו לנצרות, היה מפסיק להיקרא 'עברי' (או ברוסית 'еврей' - המונח 'עברי' מתייחס למוצא אתני של היהודים). את ראשי הכנסייה האורתודוקסית הרוסית הדאיגה האפשרות להתייחדותם של האיכרים בעקבות המפגש עם היהודים, הם פחות התעניינו וכמעט לא שמו למטרה המרת דתם לנצרות של היהודים כקבוצה אתנית יחסית גדולה) בתקופת תחום המושב חיו בשטחו בממוצע כארבעה וחצי מיליון יהודים). זאת בשונה ממצבם של יהודי ספרד. הכנסייה הנוצרית שאפה להביא את היהודים שיכירו באמתותה של הנצרות וימירו את דתם. לאחר גזירות קנ"א ובעקבות הטפותיהם של אנשי הכנסייה, המירו אלפים רבים מיהודי ספרד את דתם לנצרות. למרות זאת, חברת הרוב של 'הנוצרים הוותיקים' לא קיבלה את 'הנוצרים החדשים', דחתה אותם והפעילה נגדם את האינקוויזיציה וגזרה על גירושם.⁷

עד שנת 1881, תחילת הפוגרומים, המדיניות הרוסית נותרה יחסית עקבית בייחסה ליהודים. לפני הפוגרומים השלטונות הרוסיים רק ניסו "לתקן" את המצב בו חשו שיהודים הם פחות פרודוקטיביים מין הרצוי, ושיהודים מראים "עליונות כלפי הגויים" וניצול עבודתם, כך גם: שנים של רדיפות והעמקה בספרות התלמודית אשר הבדילו אותם מין הנאורות של העמים הסובבים.⁸ יהודי ספרד לא הואשמו בהעדר נאורות ופרודוקטיביות, אך התקיימו בקרב השלטונות הספרדיים תהיה ודאגה מכך שהם אינם רואים את האמת שבדת הנוצרית.

בין הגורמים שעוררו את הפוגרומים של סוף המאה התשע עשרה, הייתה אמונתם של פשוטי העם הרוסי בעלילות דם.⁹ כלומר העדר הסבלנות הבין דתית והבין תרבותית הקצין עם הזמן, במיוחד בתקופתו של הצאר אלכסנדר השלישי, שלא הצליח, אפילו, להוציא מסמך רשמי נגד הפוגרומים,

⁶ ג'ון קליר, שם, עמ' 16.

עליזה מיוחס ג'ניאן, שם, עמ' 8.

⁸ ג'ון קליר, שם, עמ' 17.

⁹ היינץ דיטריך לוזה, "נטיית חדשות במדיניות כלפי היהודים", בתוך: ישראל ברטל, אלכסנדר קוליק ואיליה לוריא (עורכים), **תולדות יהודי רוסיה, ירושלים: מרכז שז"ר, תשע"ז-תשע"ב, א: מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות, 1772-1917**, עמ' 27.

בכך תמך בהם¹⁰. לאחר הפוגרומים מצבם של היהודים החמיר עוד יותר. אלפי יהודים גורשו מערים גדולות כמו קייב, חרקוב ומספר אזורים כפריים; אפילו יהודים, שהצליחו בזכות מעמדם הכלכלי הגבוה לקבל מהשלטונות אישור מגורים במרכזה של האימפריה הרוסית, אף הם גורשו ממוסקבה וסנט פטרבורג. לאחר מכן אושרו חוקים האוסרים על מעבר יהודי תחום המושב מאזור כפרי אחד לאחר.¹¹ משנת 1887 חל 'numerus clausus' אשר אפשר רק לעשרה אחוזי יהודים ללמוד בבתי הספר התיכוניים ואוניברסיטאות בתחום המושב, לחמישה אחוזי יהודים- מחוצה לו ושלושה אחוזים הורשו ללמוד בשתי ערי הבירה של האימפריה הרוסית- מוסקבה וסנט פטרבורג. זאת עקב האישור הניתן קודם לכן לאפשר לבעלי השכלה גבוהה להתגורר מחוץ לתחום המושב, לכן הוחלט להגביל, ככל האפשר, את מספר בעלי תארים¹².

בספרד יהודים התפרסו בכל רובדי חברת הרוב ומעולם לא הצטמצמו חייהם בדל"ד אמות של הקהילה היהודית. למרות היחס הסביר אל היהודים כאל קבוצת מיעוט, הכנסייה הנוצרית פעלה בשני אופנים, זה של השכנוע וזה של הכפייה, בכדי להמיר את דתם של היהודים, אך גם נציין כאן, שהרצון של השלטונות ליצור חברה הומוגנית מהבחינה הדתית, הורגש גם בפנייה אל המוסלמים בכוונה לגרום להם להתנצר.¹³

במאה החמש עשרה, למרות הניסיונות הרבים של הכנסייה לגרום ליהודים להתנצר, השלטונות והכנסייה עצמה נוכחו לדעת, כי הם לא רואים בה אמת. אי לכך החליטו שלטונות ספרד לגרש יהודים מאדמות ספרד¹⁴.

באימפריה הרוסית, לאחר תחילת הפוגרומים וגירושם של היהודים מערי המרכז והטלת הגבלות על תחומי החינוך והעיסוק של היהודים, התחילה העלייה לארץ (1881-1904). כמו כן, ב-1881 מתחילה הגירה מסיבית של יהודי תחום המושב (בנוסף ליהודי מזרח אירופה באופן כללי, מתוך אותן הסיבות) לאמריקה. אם לא די בכך, על בסיס החלפת השלטון ורצח כמה פוליטיקאים בכירים, התקיים דיון בדומה הרוסית באשר לביטולו של תחום המושב (מסיבות כלכליות). אי לכך החליטו השלטונות לשדר מסר, שלחיות בקרבם של יהודים זו סכנת נפשות. כך, ב-1911, הואשם יהודי חף מפשע, מנחם מנדל בייליס, ברצח הנער האוקראיני, כאשר בידי השלטונות היה שם הרוצחת. מדובר במשפט בייליס, המבוסס על עלילת דם. מפשט זה, המפורסם והטראגי, הדהים באכזריותו וגרם למצג שווא בקרב אוכלוסיית הרוב נגד היהודים ויתרה מכך, נגד היהדות

¹⁰ שם, עמ' 27.

¹¹ היינץ דיטריך לוה, שם, עמ' 30.

¹² שם, עמ' 31.

¹³ עליזה מיוחס ג'ניא, שם, עמ' 12.

¹⁴ עליזה מיוחס ג'ניא, שם, עמ' 13.

כדת מסוכנת, אשר במסגרתה מתבצע רצח פולחני. מצד השלטונות הופץ המסר, כי "ביטול תחום המושב הינו הכרזה על מהפכה... מפני שכל יהודי הוא מהפכן".¹⁵

המסר היה ברור, העם הרוסי ושלטונה של האימפריה הרוסית, אינם מעוניינים בשילובם של יהודי המדינה בתוך החברה לכל רבדיה ויעשה הכול, על מנת להפריד בין האוכלוסיות, אפילו בכלים אשר אינם טהורים. הרעיון של רוע אוניברסלי, הנגרם או שעלול היה להיגרם מכל מגע עם יהודים, אף הוא בא בחשבון.

בספרד במאה החמש עשרה, ערב הגירוש, הצטברו הניסיונות לגרום ליהודים להמיר את דתם. הקרע תיאולוגי העמיק, היהודים הואשמו במיתוס המוכר והצפוי של "רציחת האל" (deicide) בידי היהודים. נאמר כי היהודים איבדו את הארץ המובטחת ואת השררה המדינית שהייתה להם עליה, וכי לא יזכו בא עד שימירו את דתם".¹⁶

כלומר, מה שניתן לראות כאן בבירור ששתי הקבוצות היהודיות, יהודי ספרד ויהודי האימפריה הרוסית, ערב המשברים ששינו ללא הכר את מציאות חייהם, ושל הדורות הבאים, היו לא רצויות מצד השלטונות ומצד אוכלוסיית הרוב כפי שהן, יהדותם לא הייתה מקובלת. אושרו הגבלות ותנאים קשים, אשר תחתם אזרחים אלה היו יכולים להתקבל על ידי הרוב, והם: במקרה של יהדות ספרד- התנצרותם מרצון או בכפייה של היהודים, ובמקרה של יהודי האימפריה הרוסית- שינוי אורח חייהם, העלאת הפרודוקטיביות, קבלה על עצמם את תהליכי הנאורות (בין השאר ניתוק מהמסורת וחיבור לאוניברסליות) והתנצרותם. ניתן לראות ששתי קבוצות אלה לרוב התנגדו לתנאים אלה לאורך זמן עד שהמצב נעשה בלתי אפשרי ובלתי הפיך עבורם, וסכנת חיים עמדה לנגד עיניהם. עבור שתי הקבוצות האפשרות להישאר במצב בו הם שומרים על יהדותם היה עדיף ורצוי, למרות התנאים המגבילים. אך גם ניכר שאם הדבר היה תלוי בהם, היו נלחמים על זכותם להישאר במדינותיהם בתנאים של שוויון, של העדר אנטישמיות ושל מתן אפשרות לחגוג את יהדותם ללא מגבלות.

מתוך הסיבות הללו, ניתן להבין את רצונם של יהודי האימפריה הרוסית להשתתף באופן פעיל במאבק על חברה שתעניק זכויות שוות לאזרחיה, חברה שבה כולם ייעשו שווים מבחינת החוק, ללא הפליה על רקע דת וגזע המסוכנים, החברה בה לא יעסקו יותר בשאלות הדת אלא בבניית חברה הומוגנית מהבחינה החברתית. רוב יהודי האימפריה הרוסית לא המירו את דתם ונשארו יהודים, אך נשאלת השאלה, האם הפיכתם לפעילים סוציאליסטיים (או חברי המפלגה הקומוניסטית בהמשך) מהווה מעין המרת דת? או שמא עקב כך שלא מדובר בדת *per se*, זוהי

¹⁵ היינץ דיטריך לוה, שם, עמ' 42.

¹⁶ עליזה מיוחס צ'ניאו, גם עמ' 19.

איננה דת אלא פעילות חברתית אקטיביסטית והסכמתם להסתיר את יהדותם או להתרחק ממנה מתוך צורך השעה וניסיון להישמר בחיים?

ניתן להבין את חלומותיהם של היהודים לחיות בלי פחד עקב יהדותם. אפשר לראות מדוע חלומות על חברה סוציאליסטית נראו ליהודי האימפריה הרוסית, לעיתים, כאפשרות היחידה לא רק לשרוד, אלא לבנות עולם חדש, חיים חדשים. אך אלה היו חלומות באספמיה...

מתוך כך מובן יותר מדוע בין יהודי ספרד היו אלה שהמירו את דתם מרצון- בין אם מתוך סכנת איבה, בין אם מתוך ניסיון להבטיח תנאי חיים יציבים, עבורם ועבור צאצאיהם, ללא סכנת חיים, ללא מסע השכנועים של השלטונות כי דתם היהודית אינה תקינה וראויה דיה. התקווה לעתיד טוב יותר בשל המרתם לנצרות לא הביאה ליהודים את אשר ציפו לו. בסוף המאה החמש עשרה בספרד כתב המשורר 'הנוצרי החדש', אנטון דה מונטורו, פואמה לכבוד המלכה איסבל, ובה כתב שהוא משנן את התפילות הנוצריות ומצטלב, נוהג לאכול בשר חזיר בתיאבון רב, אך חרף כל זאת, חש כי לעולם לא יוכל להסיר את עקבותיה של זהות הקונברסו (converso), של יהודי מומר, שדבקה בו. זאת בעקבות הנורמה הרווחת במאה החמש עשרה בספרד, כי הנוצרים החדשים היו אלמנט דחוי בחברת הרוב.¹⁷

האלטרנטיבה של גירוש אל הלא נודע הייתה מזעזעת, אך למרות זאת רוב יהודי ספרד לא המירו את דתם. עבור אלה שנאלצו להמיר את דתם, עצם השימוש בשמות התואר המנוגדים הגדיר, גם הוא, את המעמדות ואיתן את ההפליה המופנית כלפי היהודים המומרים ואל הנוצרים החדשים. למי שנולד במשפחה קתולית בספרד קראו 'הנוצרים הוותיקים' (cristianos viejos), לעומתם ל'נוצרים החדשים' קרו cristianos nuevos. מעניין כי לצד שמות התואר של הנוצרים הוותיקים הופיעו: limpios – זכים, נקיים, או lindos – יפים, לפני התואר של הנוצרים המומרים הופיעו: maculados מוכתמים, marranos מהשורש 'חזיר', tornadizos בוגדים ועוד.¹⁸

גירוש ספרד חולל זעזוע נפשי קשה ושינה את פני היהדות לאחריו ללא הכר. תם פרק מפואר בן מאות השנים בתולדות עם ישראל.¹⁹

לפני מלחמת העולם הראשונה רוב היהודים של האימפריה הרוסית גרו בתחום המושב, כאשר שפת אימם של 97% מהם הייתה יידיש ורק כ-35% מהיהודים המבוגרים ידעו לקרא רוסית. הנתון החזק מבין שלושתם הוא, שרק 3.5% היהודים רכשו השכלה על יסודית.²⁰ נתונים אלה

¹⁷ עליזה מיוחס ג'ניאו, שם, עמ' 79.

¹⁸ שם, עמ' 83.

¹⁹ שם, עמ' 116.

²⁰ ולדימיר לויין, "הרחוב היהודי באימפריה הרוסית לקראת 1914", תולדות יהודי רוסיה, ב: ממהפכת 1917 עד נפילת ברית המועצות, עמ' 15.

מעידים על הסגרציה וחיי הקהילה הסגורים, אשר השלטונות כפו על היהודים. לצד התקווה של היהודים שדרך האקטיביזם האזרחי והפעילות הסוציאליסטית יוכלו לשנות את פני החברה, הייתה עליה בפעילות הציונית בקרב יהודי תחום המושב. ההסתדרות הציונית ברוסיה דגלה בהקמת ישות יהודית בארץ ישראל ועסקה בפוליטיקה לאומית בגולה.²¹ פעילות התנועה התקיימה באופן בלתי חוקי. החל מ-1910 התחילו הרדיפות של המשטרה וב-1911 פיזרה המשטרה את הועד המרכזי הציוני שהתקיים בוילנה.²²

בשנת 1914, ערב מלחמת העולם הראשונה, בשטחה של האימפריה הרוסית חיו למעלה משישה מיליון יהודים. זו הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעולם.²³ תוך שנה אחת היגרו מרוסיה למעלה ממאה אלף יהודים, ואלה נתונים רק אודות ההגירה לאמריקה.²⁴ דבר זה מדגים את ההשלכות של הפוליטיקה האנטישמית. יהודי רוסיה הרגישו לא רצויים, דחויים על ידי האוכלוסייה הסובבת והשלטונות. אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית-רוסית, שמעון דובנוב, תיאר את התקופה של 1907-1914 "הראקציה הקודרת".²⁵ רדיפות היהודים מצד השלטונות גם במשך מלחמת העולם הראשונה חיזקו במידה רבה את הפעילות הציונית בקרב היהודים לקראת מהפכת אוקטובר.²⁶ 1917. עקב הפוליטיקה האנטישמית, אשר באה לידי ביטוי בצמצום אפשרויות התעסוקה של היהודים ובאפליה חברתית, בין השנים 1881-1914 היגרו מהאימפריה הרוסית כשני מיליון יהודים!²⁷ כלומר, מדובר בכשליש האוכלוסייה היהודית, אשר החליטו בצעד נואש לעזוב את המדינה מתוך חוסר הביטחון והעדר התקווה לשיפור המצב עבורם ועבור ילדיהם. כאן לא נוכל שלא לראות את הדמיון עם המאורע הטראגי של לגירוש המוני של יהודי ספרד. ואם לא די בכך, עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, על פי צו הפיקוד הרוסי בוצעו גירושים המוניים של היהודים מאזור החזית בתור אמצעי מנע נגד ה'ריגול' וה'בגידה' היהודית. קרוב ל-250,000 הוגלו ועוד קרוב ל-350,000 נסו לתוך האזורים הפנימיים יותר של המדינה. אלפים נאלצו לחוות את זוועות הגירוש בתוך עשרים וארבע שעות.²⁸

²¹ שם, עמ' 22.

²² שם, עמ' 23.

²³ מיכאל בייזר, **תולדות יהודי רוסיה**, ב, עמ' 13.

²⁴ ולדימיר לוין, שם, עמ' 13.

²⁵ שם, עמ' 14.

²⁶ ולדימיר לוין, שם, עמ' 25.

²⁷ שם, עמ' 15.

²⁸ אולג בודניצקי, "יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה, 1914-1920", **תולדות יהודי רוסיה**, ב, עמ' 42.

לאחר מהפכת אוקטובר בשנת 1917 התרחשה פעילות ציונית בתחומי השלטון הסובייטי בין שני קטבים: הרעיון הלאומי וראיית המהפכה כמלחמת מעמדות חוצה לאומים.²⁹ ואכן, כפי שצינו לעיל, התקווה של היהודים באימפריה הרוסית הייתה שאפשר לבנות חברה מתוקנת בה יהיה שוויון אזרחי בין כל העמים ללא הפליה על רקע דתי או עדתי והמהפכה הצטיירה כאפשרות היחידה לשנות ולתקן, וכאפשרות היחידה לשרוד. כאשר עשרות שנים לאחר המהפכה התעוררה ביקורת נוקבת באשר לאופיה האלים ולהרס המדינה שגרמה, מיהרו קולות אלה להאשים את היהודים בנעשה. על כך מגיב הפילוסוף הרוסי לב קארסבין: "יש הכרח לשים קץ לאגדה המטופשת או 'עלילת דם' חדשה) הכל משתנה בצורתו, גם העלילות) שהיהודים המציאו לכאורה וביצעו את המהפכה הרוסית. צריך להיות בור במיוחד מהבחינה ההיסטורית ולבזו יתר על המידה לעם הרוסי כדי לחשוב, שהיהודים לכאורה יכלו להרוס את המדינה הרוסית..."³⁰

איש הבונד היהודי, רפאל אברמוביץ, כתב על השתתפותם של היהודים במהפכה: "רק ייצוב מלא של ניצחונות המהפכה, רק דמוקרטיזציה מלאה ונחרצת של כל החיים במדינה יוכלו לשים קץ ולנצח את הדיכוי של עם היהודי ברוסיה... לכן הפועלים היהודיים מעוניינים בקרב לב בחיזוק... של המהפכה ברוסיה, לא רק כחברים במשפחה הגדולה של עמלי העולם כולו, לא רק כאזרחי רוסיה החופשית, אלא גם כיהודים"³¹

ואכן, במרס 1917 בוטלו כל ההגבלות הלאומיות והדתיות, האמנציפציה המיוחלת של יהודי האימפריה הרוסית התרחשה, הוסרו הגבלות במתן דרגות צבאיות וכמעט שלושת אלפים יהודים התקבלו למוסדות ההשכלה העל יסודית ומכללות.³² היהודים הרגישו חופשיים ולראשונה גם אזרחים שווים. על אחד הפלקטים משנת 1917 נכתב: תחום המושב אינו כובל אותנו עוד, אנו חופשיים באדמות רוסיה, וכעת נקניקית השום שלנו יכולה להימכר גם בקרמלין."³³

ההרגשה הייתה מרוממת- כך קרה מספר פעמים לאורך ההיסטוריה היהודית ברוסיה, אך מהר מאוד היהודים היו מבינים מהו המחיר או הצד השני של המטבע של השינויים הללו. כך קרה גם לאחר המהפכה. כנקמה נגד השתתפותם של היהודים בתנועה בולשביקית ובמהפכה עצמה ארגנה התנועה האנטי- בולשביקית יחד עם תושבי העיירות המקומיים פוגרומים נגד היהודים. על הרקע של הקרע האידאולוגי התעוררו רוחות אנטישמיות עתירות היומין. בין השנים 1918-1920 בכ- 1300 מקומות ברוסיה בפוגרומים נרצחו ביו 60,000 ל 200,000 יהודים, כמעט אותו מספר

²⁹ זיוה גלילי, "ציונות בברית המועצות ממהפכת 1917 ועד מלחמת העולם השנייה", שם, עמ' 111.

³⁰ אולג בודניצקי, שם, עמ' 45.

³¹ שם, עמ' 49.

³² שם, עמ' 46.

³³ שם, עמ' 47.

יהודים נשארו נכים. בתי עסק, מקומות מגורים, בתי ספר ומרפאות יהודיים נהרסו, סחורה שנועדה למכירה חוסלה, מאות אלפי יהודים נשארו חסרי כל. אפשר לטעון שרק בעקבות הפוגרומים שלאחר המהפכה נפגעו כמיליון יהודים. בנוסף לכך, בעקבות מלחמת העולם הראשונה הוצבו גבולות מדיניים חדשים, וכעת, מה שהייתה פעם הקהילה היהודית הגדולה בעולם, נעשתה מפוצלת בין מספר מדינות: רוב יהודי רוסיה נעשו אזרחי פולין, רבים מהיהודים התגוררו כעת במדינות הבלטיות העצמאיות (עדיין) ויהודי בסרביה קיבלו אזרחות רומנית³⁴. השלטון הסובייטי ערך מתקפה על מוסדות השלטון המקומי, על מוסדות הדת והחינוך היהודיים. באופן מצער, חלק מהמתקפות הללו בוצעו בידי יהודים עצמם³⁵, אלה אשר הזדהו עם השלטון. באופן גורף נאסרה הוראת העברית, כל פעילות יהודית, תרבותית ופוליטית, נאסרה גם היא במדינה סובייטית כולה. רבבות היהודים נמלטו לחוץ לארץ מהפוגרומים, מהבולשביקים, מהאדומים, מהלבנים³⁶, מהאנטישמיות, מהרדיפה, מסכנת חיים מתמדת ומהעוני המחפיר. לא היה בכך חידוש, הרי הגירה המונית של יהודי תחום המושב כבר קרתה לפני המהפכה, החידוש היה בכך שהפעם נמלטו גם העילית היהודית, המיליונרים, העיתונאים, משוררים ועוד. גם שמעון דובנוב, אוסקר גרוזנברג, גנריך סליוזברג ורבים מפורסמים אחרים היו ביניהם. כ-35,000 יהודי רוסיה הצליחו להגיע לארץ ישראל ולהיות חלק חשוב מהעלייה השלישית.³⁷

גם כאן, יכולים אנו לראות את הפיצול בין היהודים אשר מטעמים מובנים התרחקו מהיהדות, חוברו אל השלטונות עד כדי כך שהרגישו חלק בלתי נפרד מהם (שאפילו במו ידיהם הרסו מוסדות יהודיים וקידמו איסורים על חיי היהדות במדינה) לבין אלה שנלחמו בשלטונות עד שזה נעשה בלתי אפשרי ונמלטו כדי להציל את חייהם ואת יהדותם. אך כפי שהזכרנו לעיל בדוגמה שהבאנו מיהודי מומר בספרד אשר כתב פואמה למלכה איסבל, שלמרות התנצרותו ולמרות החיבור העמוק שחש עם הדת החדשה, הוא עדיין אינו מצליח להסיר מעצמו את עקבותיה של היהדות. כך גם קרה לאותם היהודים הסובייטים אשר חברו לשלטונות, לעיתים החליפו שמות לשמות רוסיים, ניסו להוכיח את נאמנותם לעם הרוסי במחיר כבד ששילמה יהדותם, עבדו קשה על מנת שלא יישאר להם המבטא של יידיש- כל אותם היהודים נשארו יהודים בעיני האוכלוסייה הרוסית וכן של השלטונות ועל כך ספגו מכה קשה בתקופתו של סטלין ולאחריה.

³⁴ שם, עמ' 70.

³⁵ שם.

³⁶ שם.

³⁷ שם.

כהמשך השיח על הגדרה של מיהו יהודי ששאלנו בהקשר של יהודי ספרד, בברית המועצות הייתה לכך תשובה ברורה. בספרו של בן עמי (אריה לובה אליאב ז"ל)³⁸ הוא כותב שעקב כך שבמשטר סובייטי טוטליטרי אי אפשר היה להימנע מתשובות מדויקות וברורות, גם לשאלת הלאום היהודי תמיד הייתה תשובה. "יהודי הוא בן ללאום יהודי, אחד הלאומים בברית המועצות, ויהדות היא דת בין דתות העולם שיש לה מאמינים גם בברית המועצות"³⁹ מתוך החובה הטוטליטרית לספק תשובה מדויקת דיה, גם כאן, התשובה ניתנה בשני המישורים - הן הלאום הן הדת. כאן אפשר היה להיווכח שרק בקרב היהודים הקשר בין השניים הינו ניתן להפרדה, ולכן יש להם השפעה עצומה על חיי היהודים כחברה וכבודדים.

בברית המועצות, עקב סיבות היסטוריות וגאוגרפיות, ישבו בתוכה ועל שטחה עמים רבים. כל עם כזה היה מוגדר בברית המועצות כלאום. ולחמישה עשר הלאומים הגדולים (אשר היו נקראים "אומה") מבניהם היו רפובליקות סובייטיות משלהם. לעמים קטנים יותר היו רפובליקות אוטונומיות. אך היו עמים קטנים יותר אשר היו פזורים על שטחה של ברית המועצות (יהודים, גרמנים ועוד).⁴⁰ לאזרח סובייטי קל היה להבין ולהגדיר מהו לאום יהודי, אך הקשר עם הדת היהודית לא היה נתפס משתי סיבות - מחד גיסא, הדת (כל דת) בברית המועצות הייתה אסורה, ולא היה ברור לאזרחים הסובייטים, שאפילו יש דת יהודית (בתיאוריה), מדוע חייבים להיות דתיים כדי להישאר יהודים, הרי הלאום אינו משתנה אם לא מאמינים או משתייכים לדת אחרת לטענתם. בתחילת ברית המועצות היהודים ידעו את הסיבה ואת עומק הדברים, אך ככל שהזמן עבר, והתחלפו הדורות, השאלה של חיבור בין דת יהודית ללאום נשארה ללא תשובה מנומקת או ברמה של "אצל היהודים זה כך". העדר הידע והפנמת הדפוס הסובייטי של לאום לחוד ודת לחוד, גרם להופעתה של התנועה "Jews for Jesus" בכמה ערים ברוסיה עם מספר חברים לא גבוה. כל היהודים אשר השתייכו לתנועה זו הגדירו עצמם כיהודים מבחינת הלאום וכנוצרים מבחינת האמונה.

את הלאום פקידי המשטר היו כותבים בתעודות הלידה של כל ילד שנולד בברית המועצות - בכל רפובליקה, ללא יוצא מין הכלל, היה דגם יחיד של תעודות הלידה, אשר השתנה מעט עם השנים, אך הקונספט נשאר אותו אחד. לצד השם הפרטי שבחרו הורי התינוק ושם המשפחה (של אביו) היו שני סעיפים נוספים: לאום האם ולאום האב. כל אזרח שנולד היה חייב להירשם כבן/בת לאום מסויים⁴¹, סעיפים אלה לא היו יכולים להישאר ריקים. אריה לובה אליאב מביא דוגמה של אזרח

³⁸ בן עמי, **בין הפטיש והמגל, ניסיון אישי בקרב יהודי ברית המועצות**, תל אביב: עם עובד, 1965, עמ' 19.

³⁹ שם.

⁴⁰ שם, עמ' 20.

⁴¹ שם, עמ' 21.

סובייטי ממוצא אוזבקי מאוזבקיסטן מהגר לרפובליקה אחרת, עדיין לילד שיוולד לו יהיה רישום בתעודת הלידה, שאביו הינו אוזבקי.⁴² כך היה תמיד גם עם היהודים. לכל ילד שנולד להורים יהודיים היה רישום שהוא או היא ילד/ה של יהודי בשם מסוים ויהודייה בשם מסוים. אי אפשר היה לא לרשום או להסתיר את המוצא היהודי. לכן לפי ההגדרה הסובייטית יהודי הוא אזרח סובייטי בן/בת לאם הרשומה כיהודייה ולאב, הרשום כיהודי.

לפי נוהג זה אין יהודי יכול לשנות את הלאום, אפילו אם היה משנה את שמו הפרטי ואת שם משפחתו- כפי שציין אריה לובה אליאב בספרו: "אין יהודי יכול להשיר מעליו את חותם יהדותו"⁴³- כאן, אין אנו יכולים שלא להיזכר ביהודי מומר, אנטון דה מונטורו, אשר כתב פואמה למלכה איסבל ולא היה יכול להשיר מעצמו את חותם יהדותו.

כאשר באים אנו לעסוק בסיפורם של יהודי ספרד לאחר הגירוש ואחרי הגירה מפורטוגל לאמשטרדם ומקומות נוספים באירופה המערבית, אנו נתקלים בבעיה ההיסטוריוגרפית: חוקרים של היסטוריוגרפיה היהודית של אותה התקופה הגיעו לדעות סותרות בנדון. צבי גרץ, למשל, ראה ביהדות זו של יהודי ספרד לאחר ההגירה לאירופה המערבית, גורם מרענן בנוף היהודי של המאה השבע עשרה.⁴⁴ לפי גרץ, האוכלוסייה הסובבת התייחסה אליהם בכבוד רב. בספרו "ספר דברי ימי ישראל" מתאר גרץ כי "מעט מעט נתבטלו הדעות הקדומות והמשפטים הנושנים נגדם".⁴⁵ גרץ מציין כי אפילו בני המעמד הגבוה ראו בהם אזרחים שווים. מעניין שגרץ הדגיש במיוחד את השכלתם של יהודי ספרד, אשר הגיעו לאמשטרדם, הוא כותב כך: "יהודים הבאים מפורטוגליה וספרד נראו מימים הראשונים לבואם כאנשים של צורה, אנשי מידות טובי טעם בהליכות עולם ובדרכי החברה הנאה והמתקנת, ולא נראו שם אותות השפלות והעבדות"⁴⁶ והוסיף כי "הם היו... מגדולי המשכילים בארץ מולדתם...אנשים מבני מרום ומעלה: רופאים, יודעי דת ודין...רובם מבינים בלשון רומית וספרותה, משכילים בחכמות היפות..."⁴⁷

בהמשך מביא יוסף קפלן, כי לפי מקורותיו שמביא גרץ מעידים, "משכילי ישראל היו נושאים ונותנים עם המלומדים הנוצריים בהולנדיה..."⁴⁸. וכן, כי "נמצאו בכנסת ישראל הספרדית כוחות גדולים בהשכלה וחכמות העולם ממדה כזאת שלא נמצאו בדור הקודם ובדור שלאחריו".⁴⁸ מוסיף גרץ וכותב כי יהודי ספרד הקימו מוסד חינוכי למופת, הראשון בכנסת ישראל באירופה.

⁴² שם.

⁴³ שם, עמ' 24.

⁴⁴ יוסף קפלן, **מנוצרים חדשים ליהודים חדשים**, ירושלים: מרכז שז"ר, 2003, עמ' 14.

⁴⁵ שם, עמ' 15.

⁴⁶ שם.

⁴⁷ שם.

⁴⁸ שם.

אך למרות כל זאת, לפי גרץ, יהודי ספרד באמשטרדם, מכוון שניתקו עצמם מהמסורת של הגטו היהודי עקב מעמדם והשכלתם, נשאו עמם "את זרעי הסטייה והכפירה שהצמיחו לאחר מין תסיסה דתית ואידיאולוגית שזעזעה את אשיות הקיום היהודי: כמעט כל בני הקהילה נולדו ונתגדלו על ברכי התורה הקתולית ויביאו עמהם השקפות הקתולים ומנהגיהם ויחזו בהם, ויאמרו לאחד אותם עם תורת היהדות"⁴⁹ ואף מוסיף גרץ ואומר: "מטל ילדותם שמעו מי שהיו אנוסים אלה וראו יום יום, כי על כל פשעיהם תכסה האמונה והכנסייה הקדושה... בגלל הדבר הזה ... לא נקו משמץ דופי, ובאיחוד בדברים הנוגעים לצניעות"⁵⁰. טיעון מעניין נוסף באשר לזהותם היהודית של אנוסי ספרד מביא גרץ: "לא שפר גורלם של יהודי אמשטרדם שבאותם זמנים, כי מנהיגיהם הרוחניים היו מעוטי תורה וקטני דעת ולכל היותר לא התרוממו במעלות התורה. לטענתו, הגבלה זו מנעה מיהודי ספרד להטביע חותם עמוק על התפתחות היהדות⁵¹. בהמשך עבודה זו, כאשר נשוחח על ברוך שפינוזה ותקופה יותר מאוחרת של חייהם ופעילותם של יהודי ספרד באמשטרדם, נוכל להטיל ספק לפחות בטענתו אחרונה של גרץ, ונראה כי אכן יהדות ספרד הגדילה והצליחה ללא כל ספק לא רק להטביע חותם בהתפתחות היהדות אלא לשנות את הלך הרוח היהודית ללא הכר.

גרץ בספרו מביא טענה קשה נוספת שאשר ליהודי ספרד באמשטרדם, כי יהודי ספרד הביאו עמם מספרד ופורטוגל את הרצון העז להכחיש כל רגש של כפירה, עד כדי כך שהקהילה החדשה שהם ייסדו באמשטרדם התנהלה כעין אינקוויזיציה, כעין 'אוטי דה פי' מבלי מדורת אש או שפך דם.⁵²

יוסף קפלן טוען שדעתו של גרץ, הן כאשר הוא משבח את העושר האינטלקטואלי ורמת ההשכלה של האנוסים, הן כאשר הוא מתאר את "האינקוויזיציה" המופנמת בקרבם, איננה מבוססת על עיון קפדני וביקורתי במקורות הרבים אודות קהילת האנוסים. קפלן טוען שגרץ ניזון מסטראוטיפים, אשר קנו אחיזה בקרב אינטלקטואלים אירופיים, שהעדיפו להפריד בין יהודים ספרדיים ואלה האשכנזים תוך הדגשת נאורותם של הראשונים.⁵³ לטענתם של אותם האינטלקטואלים, יהודי ספרד שאפו לחברה המבוססת על ערכים יהודיים, אך יחד עם זאת מעורה בתרבות האירופאית. יהודי ספרד הצטיירו כעדה שחבריה זכו לכאורה להיות אזרחים שווים והצליחו לעורר יחס של כבוד בין העמים.⁵⁴ מעניינת כאן האסוציאציה עם יהודי תחום המושב, אשר האמינו שהמהפכה הקומוניסטית תביא להתממשותם של בדיוק אותם האידיאלים- של שוויון אזרחי, חברה מתוקנת

⁴⁹ שם, עמ' 16.

⁵⁰ שם.

⁵¹ שם.

⁵² שם.

⁵³ שם.

⁵⁴ שם, עמ' 17.

ויחסי כבוד בין העמים. מעניינת לא פחות ההמשגה של הקהילה של יהודי ספרד כ"עדה", במקומות נוספים היא נקראת אומה⁵⁵ או *nacao* – האומה הספרדית הפורטוגזית⁵⁶, אשר גם כאן ניתן לראות דמיון מסוים עם הגדרת יהודי ברית המועצות כלאום. בנוסף לכך, תיאורו של גרץ אודות רמת השכלתם של האנוסים וחשיבות החינוך עבור קהילה זו, מזכיר, אם כי לא באופן מלא, את שאיפתם של יהודי תחום המושב ולאחר מכן יהודי ברית המועצות להשכלה גבוהה, גם בימי *numerus clausus* אשר ספק הסתיימו עד סוף המאה העשרים. אכן יהודי ברית המועצות הגיעו לגדולה אינטלקטואלית, בכירי מדענים, אנשי תרבות, רופאים, מלחינים, משוררים היו יהודים. נושא זה של הישגים אינטלקטואליים של יהודי ברית המועצות היה ונשאר כאוב וטרגי. למרות כל איסורים והמכשולים שהשלטונות העמידו, הם הצליחו, כל אחד ואחת בתחומו/ה, קידמו את המדע והתרבות של ברית המועצות והשאירו פרות נפלאים של גאונותם והשקעתם אך רובם של האינטליגנציה היהודית הסובייטית נרצחו, נכלאו או אבדו עקבותיהם במהלך הפוגרומים שלאחר המהפכה, תקופת שלטונו של סטלין, מלחמת העולם השנייה והשוואה. לאחר תקופתו של סטלין ועד סוף עידן הקומוניזם) לא מיד לאחר התפרקותה של ברית המועצות, הפוליטיקה המדינית כלפי היהודים פסקה מלהיות רצחנית, אך האנטישמיות הממשלתית והחברתית הורגשה היטב לאורך כל התקופה, וגם היא הגבילה משמעותית יהודים רבים מלהגיע גבוה יותר ממה שהיו יכולים, מבחינת המחקר, התרבות, הספורט, אקטיביזם חברתי ועוד.

בחזרה לקהילת יהודי ספרד באמשטרדם, דעתו של גרץ אכן השפיעה רבות על החוקרים של קהילת האנוסים בהולנד, אך היו, בכל זאת, חוקרים, אשר חלקו על גרץ. דובנוב, למשל, הותיר את הקהילה הספרדית של אמשטרדם "בחשכת ימי הביניים", הוא כתב: "אף שיהודי הולנד נהנו מחירות הדת ומאוטונומיה גמורה של הקהילות, עדיין היו רחוקים משוויון אזרחים. בצד הקאלוויניזם, שעלה לדרגת הדת השולטת, היו יתר הדתות רק נסבלות. חוץ מזה העיקר על היהודים הזכויות היתרות של האזרחים הנוצרים, הסוחרים ובני המלאכה, שגרמו, כמו בארצות אחרות, לצמצום חירות האומנות של בני תחרותם".⁵⁷ בנושא תפיסת העולם הדגיש דובנוב את מגמת הדיכוי של הנהגת הקהילה נגד הגישות האינדיווידואליסטיות והביקורתיות שאחדים מחבריה ביקשו להביע. לטענתו, רמת התרבות והמדע התגמדה אל מול דיכוי חופש המצפון, אשר אפיין את הקהילה הספרדית, הנושא שגרץ הזכיר אך לא העמיד כנושא מרכזי במחקרו.⁵⁸

⁵⁵ שם, עמ' 65.

⁵⁶ שם, עמ' 28.

⁵⁷ שם, עמ' 17.

⁵⁸ שם.

כמו כן, היו חוקרים, כמו ו' בארון ו' בער, אשר בדומה לגרץ ראו בקהילה הספרדית רוח קדמה ורמת ההשכלה הגבוהה, הישגים בולטים בלימודי חול משולבים בלימודי התורה.⁵⁹ עזריאל שוחט מוסיף למבט על קהילת האנוסים: "הפורטוגזים- האנוסים וצאצאי האנוסים- לא כולם חיו חיים יהודיים גמורים. מסורת אבות הייתה רופפת בידם, והיו רחוקים מחיי 'החסידות'. הם לא ידעו מעולם את 'הגיטו' ואת ההתבדלות היהודית, ולא נרתעו מלהינות מ'חיי העולם הזה' כפי יכולתם. אורח-החיים של הפורטוגזים עשוי היה להשפיע קודם כל על עשירי האשכנזים שבגרמניה, ומהם יצאה ההשפעה אל שאר העם."⁶⁰ במחקר אחר טוען שוחט, כי 'הגילויים הברורים של חילוניות... נתגלו בהמבורג קודם שנראו בשאר קהילות גרמניה, כאן היה מגע קרוב ביותר עם היהודים הפורטוגזים... ואולי בא כל זה בהשפעתה של אמשטרדם'.⁶¹ בכך, טוען שוחט, יהודי ספרד אחראים בתהליך החילון אשר התפשט בגרמניה והולנד ומשם לארצות אחרות. אם לא להתייחס אל תהליך החילון כאל ביקורת אלא כאל תהליך יהודי סוציולוגי "נורמטיבי", לפי שיטתו של עזריאל שוחט, ניתן להגיע למסקנה שתהליך החילון של יהודי ספרד (אם הוא אכן התחיל והתפשט מהם אל מקומות נוספים באירופה) הוא תוצאה של התרחקות מן המסורת היהודית (והתנצרותם בכפייה), אשר קרתה כתוצאה של פוליטיקה אנטישמית של המשטר. במקרה זה אנחנו גם נוכל לראות את הדמיון עם תהליך החילון (והתרחקות מן המסורת, כמובן) של יהודי ברית המועצות. וכבר ציינו לעיל את נושא קטלוג היהודים בברית המועצות לפי לאום ההורים ולא לפי הדת, וכך הוא נכנס לתודעה רב דורית ונשאר כבסיס איתן בכל הקשור לזהות יהודית והשתייכות אתנית אל היהדות בקרב יהודי ברית המועצות לשעבר (וגם נכון להיום). באשר לחילון מובא במחקרים ההיסטוריוגרפיים החשובים ביותר על האנוסים במאה השבע עשרה, אשר נכתבו על ידי י"ח ירושלמי, מגדולי החוקרים של יהדות ספרד: "התרבות החילונית של רבים מיהודי הולנד ואיטליה הקדימה את תנועת ההשכלה הברלינאית של המאה השמונה-עשרה, ובמובנים מסוימים נקלטה בצורה טבעית יותר ובעלת בסיס רחב יותר... הם) המהגרים האנוסים) מתבלטים כיהודים המודרניים הראשונים".⁶² ירושלמי הוא ההיסטוריון היהודי הראשון, אשר הדגיש את התסיסה הרעיונית של המאה השבע עשרה בקרב היהודים, אשר אפינה אותם לא פחות, מאשר בקרב הנוצרים. ירושלמי תלה את שורשי היסוד הרוחני המודרני של האנוסים שחזרו ליהדות בשני גורמים: א. הם היו הקבוצה הראשונה של היהודים אשר הזהות הרוחנית שלהם עוצבה מחוץ לקהילה היהודית ומחוץ לחיי הקהילה ההלכתיים; ב. כנוצרים) לכאורה)

⁵⁹ שם, עמ' 20.

⁶⁰ שם, עמ' 21.

⁶¹ שם.

⁶² שם, עמ' 23.

בספרד ובפורטוגל, הייתה להם גישה ישירה למקורות תיאולוגיים, פילוסופיים ומדעניים מערביים בתקופה שבה רוב האוניברסיטאות באירופה היו סגורים בפני היהודים.⁶³

מעניין כי יהודי ברית המועצות, ככל שאנו מתרחקים מהתקופה שלאחר המהפכה, כפי שתיארנו לעיל וכפי שזה מתואר בחלק האוטוביוגרפי בעבודה זו, נעשו יותר ויותר חילוניים במרוצת הזמן, מדור לדור. וגם הם, כפי שתיאר יוסף חיים ירושלמי את אנוסי ספרד, גדלו והתחנכו, ניתן לומר, מחוץ לקהילה היהודית (במובנים הלכתיים) וגם האוניברסיטאות של ברית המועצות היו פתוחות לקראתם) בתנאים של *numerus clausus*. ההבדל העיקרי היחיד בין שתי הקבוצות בהגעתן לתהליך החילון הייתה המרת דת בכפיה אצל יהודי ספרד אל מול ספיגת עקרונות הקומוניזם בחברה טוטליטרית) כדת? (ומה שמשמע מכך, אצל יהודי ברית המועצות. גם יהודי ברית המועצות נחשפו אל חייה החברתיים של החברה שהיא איננה יהודית וספגו ממנה רבות- רוסית הפכה עם הזמן לשפת אימם כיידיש ועברית נאסרו לשימוש, ספרות ותרבות רוסית- נעשו לבסיסם הרוחני, מכון שספרות היידיש נאסרה במדינה. ככל שמתקדמים יותר לקראת שנות השבעים והשמונים, יהודים פחות ופחות ידעו את ההיסטוריה שלהם, אולי רק את המודרנית, אך גם לא כולם, הרי נאסרה גם היא, ובמקומה למדו את ההיסטוריה הרוסית. יהודי ברית המועצות ספגו את המנטליות ואת הנוף התרבותי לא שלהם, תוך כדי שהדבר הבסיסי ולעיתים היחיד שהם יודעים הוא העובדה שהם יהודים. כלומר, יש, בהחלט, נקודות ממשק בין הגורמים לתהליך החילון בין שתי הקבוצות וכמו כן, קיים דמיון בתהליך החילון עצמו.

באשר למגוריהם של היהודים באמשטרדם, יוסף קפלן מציין כי הרובע היהודי לא היה נפרד משאר החלקים של העיר, ולא היה מופרד מהבחינה החברתית מהאוכלוסייה הסובבת. אפילו אזרחים נוצריים התארחו בבתים של היהודים. בברית המועצות היהודים חיו בשכונות עם האוכלוסייה הסובבת, וגם היא התארחת בבתים של יהודים. בעצם מאז תום תחום המושב לא היו מגורי יהודים מופרדים מאלה של הלא יהודים. הנסיון היחיד ליצור אזור מגורים מופרד ליהודים קרה בתקופת שלטונו של סטלין, כאשר הוקמה "האוטונומיה היהודית" על גבול בין רוסיה לסין בשנת 1934. בין המטרות להקמתה של האוטונומיה, מעבר לחיזוק הגבול עם סין והעסקתם של אלפי יהודים בעבודות פיזיות בתנאי מגורים ועבודה קשים, היה ניסיון להשפיע על דעת הקהל היהודית ופרו יהודית בארצות אירופה ואמריקה ולשנותה לטובה. כבר בשנים הראשונות של ההתיישבות הגיעו אל בירוביג'אן כ-20,000 יהודים ותוך שנים בודדות כשני שליש מהם עזבו

⁶³ שם.

עקב תנאי חיים ואקלים קשים מנשא. אריה לובה אליאב מתאר בצורה מדויקת את האוטונומיה שהפכה מהר מאוד לעיר או אזור רפאים ומה שנשאר ממנה הם השלטים ביידיש.⁶⁴

באשר לבית הכנסת של הקהילה הספרדית באמשטרדם יוסף קפלן מציין כי רק החל מ-1639 הורשו יהודי אמשטרדם להתפלל בבית כנסת ציבוריים, לפני כן התפילות התקיימו בבתים פרטיים, אשר הוכשרו לכך. באותה השנה התמזגו שלושת הקהילות הספרדיות לקהילה אחת בשם "תלמוד תורה". מבקרים רבים, בהם נוצרים התחילו להגיע לקהילה זו כדי לראות את התפילות של היהודים.⁶⁵ מעניין שיהודים ספרדיים שאפו לקיים חיי קהילה מתפללת ועורכת חיים דתיים לאחר ניתוק כה משמעותי מהדת היהודית במשך דורות. לשם השוואה, בברית המועצות היו בתי כנסת קיימים אחרי המהפכה, אך לאחר האיסור לקיים אורח חיים דתי, היהודים הגיעו להתפלל תחילה בסתר, לאחר מכן בבתים פרטיים של היהודים, וכבר אחרי דור אחד התפילות, אפילו בסתר, כמעט פסקו. בתי כנסת רבים ברחבי ברית המועצות הפכו לבתי תרבות או מועצות של המפלגה. ככל שהתחזקה השליטה על חיי הפרט, הגעה לבית כנסת נעשתה מסוכנת אף יותר ותוצאה של ביקור תמים בקהילה היהודית הייתה יכולה להיות מסכנת חיים. בשלבים מאוחרים יותר של ברית המועצות העונש על כך היה סילוק מהמפלגה, מקום לימודים או עבודה. אחרי שני דורות של יהודים החיים תחת השלטון הקומוניסטי, מעטים ידעו מה נהוג לעשות בבית כנסת. הדבר המפתיע בקרב יהודי ספרד הוא שלא רק שהם היו נחושים לקיים אורח חיים דתי פולחני אלא האופן שבו הם קיימו זאת היה מאוד שמרני. נראה זאת כאשר נשוחח על החרמות שהקהילה היהודית הטילה על יהודים החושבים או מקיימים את המסורת באופן שונה מהנהוג.

כהמשך השיח אודות היהודים אשר הושפעו משלטון קומוניסטי ברוסיה בעודם יהודים או צאצאי הנוצרים החדשים אשר הושפעו רעיונית משתי הדתות לא נוכל שלא להזכיר כאן את ברוך שפינוזה (בנדיקטוס דה-אפינוזה), הפילוסוף הגדול, שבחייו הקצרים הספיק לשנות ללא הכר את מסלולה של הפילוסופיה, את הגישה לראיית האל, ואת התרבות המערבית כולה. הוא תרם להיווצרותו של תהליך הסקולריזציה, לביקורת המקרא, להתפשטות ההשכלה ועוד.⁶⁶ שפינוזה נולד בשנת 1632 באמשטרדם למשפחה של צאצאי הנוצרים החדשים, אשר ברחו מפורטוגל. בצעירותו הוא למד אצל רבנים והיה נחשב לעילוי. לטענתו של ירמיהו יובל, רעיון האימננטיות האלוהית שפיתח מקורו בתרבות אנוסי ספרד, אשר שפינוזה צמח ממנה.⁶⁷ הגדרתו של יובל את האנוסים הינה מעניינת. לפיו אלה הם "יהודים – לשעבר מספרד ומפורטוגל שנטבלו בכפייה

⁶⁴ בן עמי, עמ' 182.

⁶⁵ יוסף קפלן, שם, עמ' 42.

⁶⁶ ירמיהו יובל, **שפינוזה וכופרים אחרים**, תל אביב: ספריית פועלים, 1994, עמ' ט.

⁶⁷ שם, עמ' י.

לנצרות", ומיעוטם המשיכו לשמור בסתר על חיים "כעין יהודיים", בלי שידעו בדיוק יהדות מהי "ובלי שיכלו לקיים כהלכה גם את המעט שידעו".⁶⁸ זוהי גישה מעניינת, במיוחד לאור העובדה ששפינוזה היה הוגה דעות יהודי, ולמרות שהכריח את הקהילה להחרים אותו ולהוציא אותו מהקהל, אף פעם לא היה יהודי-לשעבר. הוא התחנך כיהודי, גדל במשפחה יהודית ומעולם לא הובטל לנצרות, וכך נשאר במשך חייו, יהודי, שמתוך אומץ רב וידע עמוק ביהדות (ובנצרות) אתגר אותה עד שהגיע לסף, אשר ממנו אפשר היה רק לחצות את הקו המפריד בין הדתות, ובעקבות כך הוחרם על ידי הקהילה היהודית, אך הוא מעולם לא עזב את היהדות. הרעיונות שלו העשירו את המשך דרכה של היהדות באופן חסר תקדים. נשאלת השאלה האם יובל מגדיר את האנוסים כ"יהודים לשעבר" עקב התנצרותם של בני משפחתם למעלה ממאה שנה קודם לידתם או עקב כך שהפרקטיקה היהודית שלהם לא הייתה הלכתית ומלאה. בהיבט זה מעניין כיצד היה מגדיר ירמיהו יובל את יהודי ברית המועצות, אשר נולדו במשפחות יהודיות, ידעו שהם יהודים כל חייהם, אך הפרקטיקה היהודית שלהם לא הייתה הלכתית או זו, אשר מגיעה מהכרות עמוקה עם המסורת היהודית, עקב נסיבות קשות. גם באשר לכך שהאנוסים, אשר שמרו על יהדותם במשך דורות רבים, היו מיעוט, ניתן לשאול כיצד נשמרה יהדות יוון, בלקן וטורקיה- אשר רובה ככולה מורכבת מצאצאי יהודי ספרד ופורטוגל.

באשר לרעיון האימננטיות של שפינוזה, מסביר יובל, כי קיומם של אנוסים היה מבוסס על כפילות ושניות. מחד גיסא, אצל "המתייהדים", האנוסים ששמרו על יהדותם בסתר, היה נוכח המתח בין הנפש היהודית והאמונה הפנימית היהודית לבין החיים שבחוץ, אשר היו נוצריים. מאידך גיסא, אצל מי מהאנוסים שנעשו נוצרים אדוקים, גם בקרבם הרגישה שניות וכפילות בעולמם הרוחני החדש שלהם.⁶⁹ וכאן, באופן מרתק, יובל מגדיר קבוצה שלישית- של האנוסים אשר איבדו את אמונתם בשתי הדתות, הן ביהדות, הן בנצרות, ונעשו דבקים בעולם של כאן ועכשיו. ובדיוק בכך מזהה ירמיהו יובל את ראשיתו של רעיון האימננטיות של שפינוזה.⁷⁰ אין ספק שזו הקבוצה הקרובה ביותר לליבו, כמי שנאבק כל חייו על תקפותה של חילוניות יהודית יוצרת ושורשית. במובן זה יובל עצמו הוא מעין צאצא רוחני של אנוסי ספרד.

תרומתו של שפינוזה ליהדות המודרנית בכלל ובפרט ליהדות הרפורמית שהתחילה להתפתח כמאה וחמישים שנה לאחר מותו, ממחישה את מלוא כובדה של השאלה מה עשויה להיות תרומתם הייחודית של שבי-ציון מבריה"מ לשעבר להתפתחותם של כיווני מחשבה, נעשה וזהות חדשים ביהדות הישראלית במאה העשרים ואחת. ברגע זה נראים על פני השטח בעיקר היבטים

⁶⁸ שם.

⁶⁹ שם.

⁷⁰ שם.

פוליטיים) תפיסה ימנית חילונית) ותרבותיים-לשוניים. האם "הזרם המרכזי" של היהדות ידע ללמוד מערכה של זהות יהודית אתנית, שעיקרה לימוד והשתרשות היסטורית? האם היהדות הרפורמית הישראלית תדע לשלב בתוכה לא רק עולים מרקע זה, אלא גם את הרקע שלהם? האם המרקם היהודי-הישראלי שלנו ישכיל לכלול את המיטב של "יהדות שוליים" קטנות וגדולות כמו אלה של יהודי אתיופיה ושל יהודי חבר המדינות העצמאיות?

לסיום פרק זה אני מבקשת להצביע על נקודה נוספת העולה מתיאורו של יובל את הזהות הדתית המפוצלת של האנוסים, היינו הלשון הכפולה והדו-משמעית שהתפתחה אצלם⁷¹. דוגמא מעניינת מאוד לכך אני מוצאת בשיר עממי השייך לסגנון "הקופלאס", אשר נקרא "כאשר המלך נמרוד"⁷² או בלדינו "Quando el rei Nimrod". שיר זה נכתב במקור ככל הנראה לאחר גירוש ספרד, במאה השש עשרה. הוא משקף את המתח (או במקרה זה אפילו ניתן לקרוא לו חיבור) בין שתי המסורות- היהודית והנוצרית, המתח בין פנים היהודי לחוץ הנוצרי, מובא בשיר זה, באופן מיוחד, כמקשה אחת. בשיר מורגש כי נכחו שני מרכיבי ראיית העולם בקרב חלק מהאנוסים. בטקסט מיוחד זה אנו מוצאים מסורות יהודיות חז"ליות (מדרש רבא על העימות בין אברהם ונמרוד, מדרשים על משה) ואלו הנוצריות, המתארות כוכב אשר נראה זורח בליל הולדת אברהם אבינו מעל לרובע היהודי (Juderia) ומבשר את הולדתו של אברהם, "האב האהוב והמבורך, האור של ישראל". מתוארת בשיר גם אימו של אברהם אבינו, אשתו של תרח, אשר בדומה למריה, אימו של ישוע, יולדת את בנה בסתר. ולצד זה יש בשיר דמיון לסיפור הולדת משה, מכוון שנמרוד מצווה להרוג את כל הבנים הבכורים הנולדים במשפחות יהודיות. מעניינים מאוד החיבורים בין המסורות, אשר בשיר, אך ברורה הכוונה של משורריו- להנציח את דמותו של אברהם אבינו, היהודי הראשון, את חשיבותו לעם היהודי ולהעבירה מדור לדור.

באשר ללשון הכפולה ולזהות המחוברת מכמה מרכיבים, ניתן לומר, רק לשם השוואה, שבקרב משוררים ומלחינים יהודיים שחיו בברית המועצות לאחר המהפכה וכן בתקופה של סטלין קרתה תופעה מעניינת מאוד. במוזיקה שכתבו מלחינים אלה, הם באופן מודע (להבדיל מהאנוסים), למרות המשטר, שילבו לחנים של השירים העממיים ביידיש שהיו רווחים בשטעטלים בתחום המושב, כמו "רבי אלימלך", "בעי מיר ביסטי שעין" ועוד. לפעמים אלה היו רק אלמנטים של המנגינות ביידיש, ולעיתים שירים שלמים עם שינויים מינוריים כדי להתאימם לרוח השירים הסובייטיים. דורות של אזרחים סובייטים גדלו על שירים אלה מבלי לדעת שמדובר בנכס התרבות היהודית העממית והיהודים הסובייטים זיהו את המנגינות שנשמעו כמו יהודיות אך לא ידעו שאלה אכן היו הם. לפעמים הייתה קיימת אפילו קורלציה הבין טקסטואלית בין הטקסטים.

⁷¹ שם, עם י"א.

⁷² <http://www.jewishfolksongs.com/he/cuando-el-rey-nimrod-he>

אפשר להעלות תהייה, כי מלחינים ומשוררים אלה רצו לשמר את השירים היקרים לליבם ולהעבירם לילדיהם למרות האיסורים הכבדים והמסוכנים.

באופן מדהים הן בין יהודי ספרד, הן בין יהודי ברית המועצות, האוכלוסייה הסובבת המשיכה לראות ביהודים שניסו להתבולל תוך מאמצים גדולים, עדיין יהודים. הניסיונות המלאכותיים לשנות את היהודים, לעשות מהם עם קרוב יותר תרבותית או דתית אל אוכלוסיית הרוב מעולם לא צלח. אוכלוסיית הרוב, בשני המקרים, לא באמת רצתה את היהודים בתוכה. האנטישמיות הייתה על רקע אתני חזק בנוסף לסיפורי עלילות הדם עתיקי יומין. ניסיונות אלה לכפות על היהודים להמיר את דתם בכפייה או להצטרף לחברה קומוניסטית תוך כדי התרחקות סופית מהיהדות פגעו ביהודים פגיעה איומה שאין לחזור ממנה אך לא השיגו את המטרה של השלטונות (אם בכלל זו הייתה המטרה) לבנות חברה הומוגנית ללא הבדלי דת ועדה.

לאיזה מרחבים מובילה הפתיחות לשתי תרבויות, גם כשהן עוינות ומכחישות-לכאורה זו את זו? האם דינה פשוט להימחק ולהיעלם כששבים מהניכר ומהשוליים היהודיים אל הזרמים המרכזיים ביהדות? ואולי יש בה, למרות חולשותיה וכשליה, כוח מיוחד שהיהדות בת זמננו זקוקה לו? שמא יעלה ממנה קול ייחודי ובעל משמעות? האם אזכה להשמיע את אחד מתוויה של מנגינה זו?

הרהורי סיכום:

ברצוני לברך על כתיבת עבודה זו מכמה סיבות. הראשונה, שמעולם לא חשבתי, באף שלב של חיי, שאוכל או שמא תהיה סיבה מיוחדת כלשהי, לכתוב על המסע שלי ושל משפחתי. בכל אופן לא חשבתי על תוצר רשמי כלשהו, שיקראו אותו מחוץ למסגרת המשפחתית. הסיבה הנוספת היא שלא העליתי על דעתי שישנו ערך בכתיבה מעין זו, לבד מהאפשרות לספר לילדיי אודות הדורות הקודמים של משפחתי. כך חשבתי לפני תחילת עבודת הכתיבה. לאחר התחלת הכתיבה, כאשר התחלתי לעבד את התכנים – אלה שיעלו על הכתב ואלה שמסיבות כאלה ואחרות לא ייכללו בסיפור הכתוב – התחלתי להבין שיש ערך בכתיבה זו. לא רק בשביל העברת מידע לילדיי. הבנתי שיש ערך בכתיבתו של פרק, מנקודת מבט אישית, ודאי לא תמיד אובייקטיבית, על תולדות עם ישראל.

זהו פרק של ההיסטוריה של למעלה משישה מיליון יהודים אשכנזים, דוברי יידיש ולומדי עברית, אשר חיו חיים מלאי מסורת יהודית מתלתלי ינקותם ועד לכתם מן העולם; שהתפללו, למדו תורה, ראו את העולם דרך עיניי היהדות; למעלה משישה מיליון יהודים אשר בשל נסיבות היסטוריות טרגיות ככל שיהיו, מצאו את עצמם בשטחה של האימפריה הרוסית. אלה היו למעלה משישה מיליון יהודים, אשר חוו פוגרומים אכזריים, גירושים רבים, יחס משפיל, האשמות נוקבות, העדר קבלה וסגרגציה, רק עקב היותם יהודים. מי ששרדו, חוו את המהפכה, את תקופתו הרצחנית של סטלין, את מלחמת העולם השנייה, את השואה ואת המשטר הקומוניסטי, אשר באופן כה אלים ואכזרי מנעו מהשורדים את הזכות האנושית הבסיסית, פשוט להיות מי שהם, להיות יהודים.

מי ששרדו את התופת של כל המאורעות הללו היו כבר 'אנוסים', עם הגדרה עצמית יהודית לאומית, אך ללא כל שייכות דתית. הם הפנימו באורח שלילי את יהדותם, חסרו שייכות לקהילה יהודית רחבה במובן קיום המסורת וידע כלשהו בנדון. הם היו יהודים בארץ נוכרית שהתנכרה להם, יהודים עם מטען חוויות של התמודדות עם האנטישמיות וללא כל אפשרות להרגיש שלמים ולדעת להתרווח בכיסא האישי והמקצועי. זהו פרק בתולדות עם ישראל של הקהילה, אשר הייתה פעם הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעולם וכיום נשארו ממנה כמה מאות אלפים בשטחה של ברית המועצות לשעבר.

זכות גדולה היא לי להיות ממשיכת דרכם של שמונה סבתות וסבים רבים שלי, אשר נולדו לעולם בו היהדות עדיין הייתה אפשרית והלכו מן העולם בלא תקווה שמישהו מבני המשפחה יחזור לחיות חיים יהודיים. זו זכות וכבוד גדול להיות זו הכותבת את ההיסטוריה המשפחתית שלנו

בשפה העברית, כשאני, בע"ה, אוסמך בקרוב כרבה בישראל - הארץ המובטחת שלהם, שלא זכו לראותה.

אני מברכת ומודה מאוד על כך, שלמרות האיסורים ולמרות חלקיות הידע, האהבה אל המסורת היהודית והקשר החזק אל עמי הועברו אליי בשחר ימיי על ידי בני משפחתי האהובים, אלה שכבר אינם ואלה שיבדלו לחיים ארוכים. אני מודה לה' ולהם על כך, שלמרות כל אשר חוו בחייהם, הם לא נכנעו, לא עזבו את היהדות גם כשהדבר היה קשה מנשא, לא החליפו שמות משפחה ולא המירו את דתם; על כך שנלחמו באנטישמיות על בסיס יומי, הצליחו להגיע לגדולה אקדמית ומקצועית ולתרום לחברה הסובבת כמיטב יכולתם. ברצוני להודות למשפחתי האהובה על כל המגוון הרעיוני שעליו גדלתי וחונכתי, שאפשר לי מרחב פנימי (למרות העדר המרחב החיצוני במציאות הסובייטית) לגיבוש זהות יהודית מתוך הערכים השונים שספגתי מיום היוולדי. המגוון הזה אפשר לי לעבור את המסע האישי-היהודי זה עד כה ולהגיע לזמן ולמקום בו המרכיבים הנכונים ביותר עבורי השלימו את הפסיפס של הזהות היהודית וזה של התיאולוגיה האישית שלי. מסע אחד מסתיים לקראת ההסמכה, ומסע רבני חדש יתחיל, בתקווה גדולה, בקרוב.

למסע הרבני שלי אקח עמי את הכלים אותם צברתי במשך כל חיי, האישיים – היהודיים, המקצועיים (במקרה שלי יהודיים גם הם), האקדמאיים והרבניים. אינני יודעת אם אעבוד עם עולי חבר המדינות העצמאיות ובאיזה מינון. אך ברור לי, כי גם עבודה זו וגם הניסיון האישי שלי יכולים להיות מעין גשר שיחבר בין עשייתם של רבנים רפורמים בישראל ובין דוברי הרוסית בארץ. ולא פחות מכך – לסייע בבניית גשר בין החברה הישראלית הרחבה לבין דוברי הרוסית המביאים עמם חוויות, תפיסות וזהות ייחודיות.

מתוך היכרותי האישית עם העולם והחיים היהודיים בברית המועצות לשעבר התגבשו אצלי מספר רעיונות, שהם גם כלים בעבודה עם העולים מחבר המדינות העצמאיות.

העיקרי שבהם, לדעתי, הוא הרעיון שכדאי מאוד לפנות לקהל זה דרך הפן הלימודי-האינטלקטואלי, מאשר דרך הפן החווייתי-רליגיוזי. אסביר את דבריי. עולים מברית המועצות נולדו וחיו במציאות בה הדת הייתה דבר אסור, לא שייך למילון המושגים שלהם, שאין לו חלק במערכת השיקולים שלהם, או בפילוסופיה העומדת מאחוריה. עולים מברית המועצות לשעבר, ותיקים או חדשים ככל שיהיו, נולדו וחיו במציאות בה להיות אדם דתי המקיים אורח חיים דתי או מסורתי, היה דבר, הגובל בערעור על היציבות הנפשית. כלומר, אדם נורמטיבי הוא זה שנשען אך ורק על הרציו שלו/ה. אביא לדוגמא אנקדוטה שקרתה לי בשידור ישיר ברדיו ישראלי דובר הרוסית. נשאלתי על ידי מנחה התוכנית (עולה ותיק מברית המועצות), כיצד אפשרי הדבר שאני נראית ונשמעת אדם נורמטיבי לחלוטין, כאשר, בעצם, אני אדם מאמין, החי אורח חיים מסורתי.

שני מושגים אלה נראו לו ולכל יוצא ברית המועצות לשעבר סותרים מן היסוד. כך, לעיתים, גם עבור ילדיהם, אשר עלו עמם כקטינים וחונכו בארץ כילדים סובייטיים או פוסט-סובייטיים.

חשוב מאוד, בעיניי, להתחיל כל מפגש, במיוחד את המפגשים הראשונים, בפניה אל הרציו שלהם, בהצעה של מסלול לימודי (או חוויה לימודית חד פעמית, בהתאם לפורמט). החוויה הלימודית צריכה להיות, לפחות בהתחלה, פרונטלית, "רצינית". דרכה, יבדקו השומעים אם המנחה עוברת את "המסך" (הברזל?) שלהם או לא, אם הוא/היא אדם רציני, עם ידע מעמיק בתחום, נחמד ומעניין. במפגשים הראשונים לא תתאים חברותא וגם לא לימוד טקסטים עם מטלות קריאה עצמאית. ואילו בהרצאה הפרונטלית ניתן לשלב מעט יסודות של חינוך בלתי פורמאלי ולשמור על איזון בין המידע החדש והמעניין, שהם יקבלו, לבין הנחלת ההבנה שהיהדות הינה תחום חדש או כזה שלא נלמד על ידם קודם בצורה מספקת. איזון זה דורש פנייה לכלים של היסטוריה או ספרות, המוערכים ומוכרים על ידי הקהל, אשר יעזרו לשמור עליהם מחוברים ומעוניינים.

חשוב לשמור על מבנה לימודי מוגדר וברור כמעט בכל הנושאים, עליהם רוצים לשוחח עם עולי ברית המועצות. כך גם כאשר מדברים על נושאים רוחניים ואפילו בלימוד התפילות. מניסיוני, שיטה זו עבדה, כאשר רציתי ללמד נשים, דוברות רוסית בנות חמישים עד שבעים, את קבלת השבת לפי סידור התנועה. לאחר מחשבה מעמיקה החלטתי שאני מזמינה אותן לקורס בנושא לימודי הבסיס ההיסטורי והליטורגי של קבלת שבת. בניתי את ה"קורס" ברובו כאקדמי. אחרי כל שיעור של מתן המידע אודות החלקים הנלמדים, ביקשתי מהן לדקלם יחד את הטקסטים; זאת כדי לוודא שהן אכן מבינות ומתחילות לזכור את המילים. אחרי מספר חודשים הגענו לשלב בו ניתן היה להנחות קבלת שבת בהשתתפותן. נשים שרק לפני זמן מועט התנגדו נחרצות להיבטים רליגיוזיים, שמחו להשתתף בקבלת שבת מוזיקלית ולשיר את הטקסטים שהן כבר מבינות ומכירות. חיבור לקריאה בתורה ניתן להשיג דרך סיורים לימודיים במקומות בהם כותבים ספרי תורה ומגילות ולהכיר להם סופר/ת סת"ם.

צריכים להיות נכונים לאפשרות שאחדים מחברי הקבוצה, או הקבוצה כולה, יעידו על עצמם, שהם לא מתחברים לתחום היהדות ואינם מעוניינים בו. חשוב לזכור מהיכן מגיעה תגובה מסוג זה. כפי שתיארתי בפרק השני של עבודה זו, במשך למעלה ממאה שנים יהדות ברית המועצות "מקוטלגת" לפי לאום ולא לפי דת. ברמת הזהות היהודית, מדובר אפוא בזהות לאומית, אתנית המחברת אותם אל מדינת ישראל ואל האוכלוסייה היהודית שבה, לא בזהות דתית או בחיבור למסורת. כאשר באו היהודים הללו לישראל הם פגשו ביהדות מסורתית, אשר המשיכה מאז ומעולם מבלי לעצור. בשונה מהיהדות שעולי ברית המועצות הכירו, היהדות הישראלית (אם

קיים מושג כזה (מגדירה את היהדות) (לפחות גם) כדת, ואת כלל השייכים לאלה כעם; זאת, גם לגבי בני העם שאינם דתיים כלל, האתאיסטים והחילוניים. גם לדידם) (בהכללה גסה אך הכרחית לדיון זה), לדת היהודית יש תפקיד כאמת מידה להיבטים מרכזיים במערכת האידיאולוגית והפילוסופית שלהם.

מציאות זו זרה לרוב יהודי ברית המועצות לשעבר. מכאן ניתן להבין את התהום הלא מגושרת שבין יהדות חבר המדינות העצמאית (חמ"ע) לבין זו של עם ישראל החיי בארץ (ועוד יותר מכך, ליהדות רוב התפוצות האחרות). הם עשויים לחוש, ממש כמו חלק מהאנוסים ששבו ליהדות, מרומים. אף אחד לא הכין אותם לכך, שהיהדות יכולה להיות לא אתנית (רבים מאלה שהגיעו לפני שנות ה-2000 לא תיארו לעצמם שקיים ביהדות תהליך גיור). וכפי שתיארתי לעיל, דת זה משהו שאינו מתיישב עם נורמטיביות תרבותית וחברתית. קיום מצוות – ואפילו חלקי 'חילוני' – כמרכיב בהשתייכות לעם היהודי נשמע מופרך לגמרי לאותם עולים, שמאז ומעולם הייתה עבורם העובדה שהם יהודים אתניים – מספקת וברורה.

חיוני אפוא לנסות לחבר את יוצאי ברית המועצות לשעבר להיבטי התרבות והמסורת היהודיים דרך עבודה סביב השייכות האתנית, הראשונית ככל שתהיה; לשוחח אתם על דור הסבים או סבי הוריהם (תלוי בגיל); להביא למשל את סיפור העליות הראשונות לארץ, ולנסות ליצור רצף היסטורי של שייכות למדינת ישראל דווקא דרך היהדות הרוסית, שנחשבה אז "נורמטיבית" ורבת השפעה, ובה בעת היא גם שלהם. מכיוון אחר, פתיחת השיחה במרכיבים מסיפור אישי כמו זה שפרשתי בפרק הראשון עשויה לשחרר מעצורים ולפתוח "סתימות" רבות. אולי גם לאחדים מהם יש זיכרון מודחק של זהות יהודית הקשור למסורת; אולי גם הם זכו לחוש בדרך שבה שסבתא או סבא, או אולי סבתא-רבתה, שימרה משהו מהיהדות המסורתית שספגה לפני עידן ועידנים אך לא יכלה לדבר עליו.

מאידך גיסא, היהדות הישראלית "הנורמטיבית" אינה יכולה "לקטלג" את יהודי ברית המועצות כאשכנזים "רגילים". זאת, משום שהיא כבר מכירה את התרבות האשכנזית ואת האופן/אופנים היתפס היהדות "הנורמטיבית" כקבוצה נפרדת, שאינה שייכת לאף קטגוריה שהם הכירו קודם. להבנתי, זו הסיבה שבגללה מכונים יהודים אלה – "רוסים". כפי שהעליתי בפרק הראשון, בשביל העולים זהו מצב אבסורדי. עבור יהודי ברית המועצות, רוסי הוא אדם ממוצא סלבי השייך אתנית לעם הרוסי; ליהודים אין ולא היה חלק בקבוצה אתנית זו (גם אם רצו בכך). היהודים בברית המועצות הוגדרו תמיד כיהודים אזרחי ברית המועצות (אזרחים סובייטיים) או אזרחי רוסיה; לעולם לא "רוסים". לכן, חשוב מאוד לא לתת להגדרה זו, שהחברה הכללית הישראלית מטילה על יוצאי חמ"ע, למנוע מיהודים אלה לעשות צעדים לקראת התכנים היהודיים שבידינו. אדרבא,

חיוני להנחיל לציבור היהודי הישראלי (והדבר נכון, כמובן, גם בתפוצות) את התודעה שתולדות יהדות ברית המועצות, ותולדות היהדות הפוסט-סובייטית של חמ"ע הן פרק ייחודי וחשוב בהיסטוריה של עם ישראל. יהדותם היא היהדות של הבלתי-מובן-מאליו, יהדות אשר בעבורה נלחמו מיליונים של יהודים במשך דורות ושילמו על כך מחיר יקר. יש ערך עצום בקבלה ובהכרה בהתמודדות הרואית זו, ובמחיר והכאב הכרוכים בה ובשיבה למרקם הכולל של יהדות זמננו. זה החלק האינטגרלי בעבודה עם עולים מברית המועצות לשעבר (ואני משערת שנכון הדבר לגבי כל קבוצת מיעוט נרדפת). תמיד חשוב לזכור את העבר המשותף, ולדעת שאם לא נכיר בכאב, אם לא נדע להעריך את היצירה הייחודית שצמחה מתוך כאב זה, אם לא נכיר בהווה המופרד ובנסיבות הקשות שהביאו אליו, לא נוכל לבנות עתיד משותף. בלא הגשר הזה בין החברה הישראלית הכללית לבין עולי ברית המועצות לשעבר תישאר גם החברה הישראלית נכה ומקוטעת.

במבט לעתיד חשוב, בעיניי, לזכור, שככל הנראה תוך שלושים-ארבעים שנה מהיום כבר לא תישמע בארץ השפה הרוסית. בהדרגה תיפסק העלייה מארצות דוברות הרוסית, והיהודים, אשר נקלטו ובעיקר ילדיהם ונכדיהם, יצרכו פחות ופחות רוסית כשפת התרבות ושפת נוף ילדותם. לכן נראה, שהעשורים הקרובים הם קריטיים באשר לעבודה עם עולי ברית המועצות לשעבר כדי שהם לא ייעשו לדור האבוד, אלא יתחברו למרקם החברה הישראלית. כאן יש ליהדות הרפורמית תפקיד חשוב ביותר. להבנתי, היא היחידה בישראל, שבידיה המסר היהודי העשוי להגיע, בתיווך נכון, אל עולי ברית המועצות לשעבר, לפורר את המחסומים ולשכך את החשש וההתנגדות. הכול תלוי רק בגישה המכבדת והמתאימה.

לשם כך, חיוני שהרבות והרבנים הישראליים הצעירים, וכן הדורות הבאים, יעמדו על המורכבות של הזהות היהודית של דוברי הרוסית בארץ; יפנימו לעומקה את העובדה שיהדות זו הינה חלק מהעם היהודי, וההיסטוריה של קבוצה זו היא פרק בתולדות עם ישראל. לשם כך, בין השאר נועדה עבודה זו. חשוב ביותר שיישמרו מפסילת יהדות של ברית המועצות וחמ"ע רק בשל השוני או מחמת דעות קדומות, כפי שהדבר קורה לא אחת בארגונים שונים בארץ (גם כאלה החורטים על דגלם את הרצון 'לקרב' יהודים אלה לדת ולמסורת תוך פסילת המורשת שהללו מביאים עמם). מגיע ליהדות זו להשיג הכרה כענף "נורמטיבי" ופורה היקר לליבם של הישראלים.

רשימה ביבליוגרפית

1. אולג בודניצקי, "יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה, 1914-1920", ישראל ברטל, אלכסנדר קוליק ואיליה לוריא (עורכים), (תולדות יהודי רוסיה, ירושלים: מרכז שז"ר, תשע"-תשע"ב, ג: ממהפיכת 1917 עד נפילת ברית המועצות, עמ' 39-72).
2. בן עמי (אריה לובה אליאב), בין הפטיש והמגל, ניסיון אישי בקרב יהודי ברית המועצות, תל אביב: עם עובד, 1965.
3. ג'ון קליר, "התפתחות החקיקה כלפי היהודים ברוסיה (1772-1881)", (תולדות יהודי רוסיה, א: מחלוקות פולין עד נפילת הקיסרות הרוסית, 1772-1917, עמ' 15-23).
4. היינץ דיטריך לוה, "נטיות חדשות במדיניות כלפי היהודים", שם, א. עמ' 24-43.
5. ולדימיר לוין, "הרחוב היהודי באימפריה הרוסית לקראת 1914", שם, ב. עמ' 13-38.
6. יוסף קפלן, מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות עם ישראל, 2003.
7. ירמיהו יובל, שפינוזה וכופרים אחרים, תל אביב: ספריית פועלים, 1994.
8. מיכאל בייזר, הקדמה, תולדות יהודי רוסיה, ב, עמ' 7-12.
9. עליזה מיוחס ג'ניאו, יהודים, אנוסים, 'נוצרים חדשים' בספרד, תל אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 1999.

מהאינטרנט:

<http://www.jewishfolksongs.com/he/cuando-el-rey-nimrod-he>